

O`zbekstan Respublikasi xaliq bilimlendiriw wa`zirligi
A`jiniyaz atindag`i No`kis ma`mleketlik pedagogikaliq
instituti

Pedagogika fakul`teti

Mektepke shekemgi ta`lim kafedrası

«Mektepke shekemgi ta`lim ha`m balalar sporti» ta`lim
bag`darinin` 4 «G» - kurs talabasi

Serekeeva Saltanat Ongarbaevna

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

Tema: **Orta topar balalarinin` aqiliy jaqtan rawajlaniwinda
didaktikaliq oyinlardin` a`hmiyeti**

Ilimiy basshi:

K.Tajimuratova

Kafedra baslig`i:

p.i.k. R. Alewova

No`kis - 2011 j

**Tema: Orta topar balalarinin` aqiliy jaqtan rawajlaniwinda didaktikaliq
oyinlardin` a`hmiyeti**

Kirisiw.....	3
I-bap. Mektepke shekemgi jastag`i balalardi ka`mil insan etip ta`rbiyalawda aqiliy ta`rbiyanin` tutqan orni	
1.1. Aqiliy ta`rbiya haqqinda uliwma tu`sinik.....	7
1.2. Aqiliy ta`rbiyanin` fiziologiyaliq tiykarlari.....	10
1.3. Balalardi aqiliy jaqtan ta`rbiyalaw ha`m olarg`a ta`lim beriwdin` teoriyaliq tiykarlari.....	16
II-bap. Mektepke shekemgi jastag`i balalar oyinlarinin` tiykarg`i iskerlik sipatinda o`zine ta`n o`zgeshelikleri	
2.1. Orta topar balalarinin` aqiliy jaqtan rawajlaniwinda didaktikaliq oyinlardin` a`hmiyeti.....	19
2.2. Oyinshiqlar menen oynalatug`in didaktikaliq oyinlarg`a ta`rbiyashinin` basshiliq etiw.....	28
Juwmaqlaw.....	45
Paydalanilg`an a`debiyatlar.....	47
Qosimsha.....	48

Kirisiw

Temanin` aktualig`i: O`zbekstan Respublikasi «Bilimlendiriw haqqında»g`i nizam ha`m «Kadrlar tayarlawdin` milliy da`stu`r»inde bilimlendiriw tarawındag`i maqset ha`m waziypalar aniq ko`rsetilgen. Bunda rawajlang`an demokratiyalıq ja`miyet da`rejesindegi joqari kwalifikatsiyag`a iye «Kadrlar tayarlawdin` milliy sistemasin du`ziw ayriqsha atap o`tilgen.

Insan ta`rbiyasında bo`beklik da`wir ayriqsha oring`a iye. Jaqsi ta`rbiyanin` tiykari usi waqtlari qa`liplestiriliwi lazim.

Mektepke shekemgi jastag`i balalarg`a ta`rbiya beriwdin` basli maqseti, bul ha`r bir insandı ha`r ta`repleme aqiliy jaqtan rawajlang`an etip ta`rbiyalaw. Al, ha`r ta`repleme rawajlang`an insan degende, deni saw, ku`shli, g`ayratli, o`z ana Watanin su`yiwshi mehriban, u`lkenlerdi siylap, kishkenelerge g`amxorliq jasawshi aqilliliq penen is tutiwshi adamlardi tu`sinemiz.

Mektepke shekemgi jastag`i balalar ha`r bir na`rseni biliwge qizig`iwshan` bolip keledi, ha`r qanday islerge jedelli kirisedi. Zatlardi salistiradi, bunin` na`tiyjesinde olar ko`p zatlardin` qa`siyetlerin, o`zgesheliklerin bilip aladi.

Balalarda ma`ninin tu`sinip oylawdin` da`slepki belgileri ko`rine baslaydi. Oylaw ha`m so`ylew ekewi baylanisli rawajlanadi. O`zin qorshap turg`an ortalıqti baqlaw menen olardin` barlig`in bilip aliwg`a ha`reket etedi, o`zinshe tu`siniwge ha`m o`zinshe tu`sindiriwge umtiladi.

Turmis ha`m miynet ta`jiriybesi, ta`rbiya ta`siri menen mektepke shekemgi jastag`i balalarda a`dep-ikramliliq, eleslew, sezim, a`piwayi minez-quliq o`lshemleri qa`liplese baslaydi. Ata-analar so`z arqali balalarda a`dep-ikramliliq qa`siyetlerdi qa`liplestiriwge jedelli kirisedi. Bala olardi esitedi, ta`kirarlaydi, ha`tte o`z quwirshaqlarin sonday etip «ta`rbiyalawg`a» umtiladi. Balanin` turmisin, miynetin ha`m adamlar menen qarim-qatnasin a`dep-ikramliliq ta`rbiya ko`z-qarasin sistemali duris, sheber ha`m maqsetli ra`wishte sho`lkemlestiriw za`ru`r.

Ha`r ta`repleme rawajlang`an adamlardi ta`rbiyalaw bul en` da`slepki ta`lim-ta`rbiya basqishi bolg`an balalar baqshasinan baslanadi. Sol ushin da mektepke shekemgi ta`rbiya ma`kemeleri ja`miyetimizdin` rawajlaniwina ta`sirin tiygiziwshi en` a`hmiyetli dereklerin` biri bolip esaplanadi.

Sebebi, bala usi jasinda du`n`yani mazmunli tanisip ha`m qorshap turg`an ortalıqqa ko`z-qarasi duris tu`sinikler menen tolisip bayip tursa, balanin` sanasinda keleshek ushin ku`lkili bolg`an, jaqsi, unamli na`rseler qa`liplesip, jetilisip baradi.

Usig`an baylanisli balalar baqshasindag`i ta`lim-ta`rbiya jumislarında to`mendegi waziypalardi a`melge asiriw na`zerde tutiladi.

- Ja`miyetimizdegi ha`r bir insannin` keleshekte sana-sezimi rawajlang`an bolip ta`rbiyalaniwindag`i mektepke shekemgi ta`rbiya mekemeleri tiykarg`i da`reje ekenligin tu`sindiriw;

- Balalar ta`rbiyasına maksimal jag`day (ha`reket ajiratiw ha`m materialliq texnikaliq baza) jaratiw;

- Baqsha toparlarındag`i ta`rbiyalaniwshi bala sanin azaytip, ta`rbiyashilarg`a ha`r bir bala menen jeke islesiwge mu`mkinshilik jaratiw;

- Ha`r ta`repleme rawajlang`an insandi ta`rbiyalawg`a xaliq pedagogikasınan bay ta`jiriybeni, sonday-aq ta`lim-ta`rbiyanin` jan`a forma ha`m usillarin, ha`zirgi zaman pedagogika ilimlerinin` jetiskenliklerin engiziw, bular arqali balalarg`a qizig`iwshiliq o`z betinshelik, do`retiwshilik aktivliligin ja`ne de rawajlandiriw, adamgershilik qa`siyetlerin qa`liplestiriw;

- Xojaliq baqsha ha`m mektep arasındag`i o`z-ara baylanisti ta`miynlew;

- Ta`lim-ta`rbiya barisin shan`araqtag`i da`stu`rler tiykarında du`ziw. Ata-analarg`a bala ta`rbiyasi boyınsha jaqinnan ja`rdem beriw, xojaliq ha`m balalar baqshasinin` birgelikli boliwina erisiw na`zerde tutilg`an.

Oyin mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`i balalardin` tiykarg`i xizmeti bolip, ol arqali bala shaxs sipatında qa`liplesip baradi. Oyin balanin`

keleshekтеги оқiw, miynet xizmeti, adamlarg`a mu`na`sebetinin` qay jerde qa`liplesip bariwin belgileydi.

Mektepke shekemgi ta`lim mekemeleri bir qatar waziypalardi sheshiw menen birge balalardi aqiliy jaqtan rawajlandiriwda balalar oyinlarinin` a`hmiyetine toqtalip o`temiz.

Oyin qa`dim zamanlardan beri pedagog, psixolog, filosof, etnograf alimlar diqqatin o`zine tartip kelgen.

Bala o`z oyinlarinda aldin u`lkenler miynetine uqsatiwg`a ha`reket qiladi, keyinsheli olardin` miynetine qatnasadi. Oyin jas a`wladti miynetke tayarlaydi. Balalar oyinin bunday tu`siniw birinshi ma`rte K.D.Ushinskiy ta`repien ta`riplep berilgen edi. Ol o`z shig`armalarinda balalar oyininin` mazmuni olardin` o`mirden alg`an tu`sirikleri menen belgilep olar shaxsinin` qa`liplesiwine ta`sir etedi, - dep jazadi.

Temanin` maqseti: Mektepke shekemgi jastag`i balalardi bilimli, watandi shin su`yetug`in, ha`r ta`repleme rawajlang`an, salamat insanlar etip ta`rbiyalawda ha`m olardin` pedagogikalik protsessinde oyinnin` tutqan orni ju`da` u`lken bolip, oyinnan mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalardi ta`rbiyalaw ha`m olarg`a bilim beriwde ken` paydalaniladi.

Temanin` waziypasi:

Mektepke shekemgi ta`lim mekemelerinde:

- oyin balalardin` erkin xizmeti bolip, onda balanin` iskerligi ju`zege keledi;
- oyin mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalar o`mirin sho`lkemlestiriw formasi;
- oyin balalardi ha`r ta`repleme ta`rbiyalaw qurallarinin` biri;
- oyin balalarg`a ta`lim ha`m ta`rbiya beriwdin` metod ha`m usili bolip esaplanadi;
- oyin balalardi oqiw xizmetine tayarlaw qurali bolip xizmet qiladi.

Temanin` ob`ekti: No`kis qalaliq № 27 mektepke shekemgi ta`lim mekemesi.

Temanin` metodlari. Mektepke shekemgi jastag`i balalardi aqiliy jaqtan rawajlandiriwda baqlaw, eksperiment, anketa, gu`rrin`lesiw metodlarinan paydalaniw.

Temanin` jan`alig`i. A`sirese xalqimizdin` a`sirler boyi a`wladtan-a`wladqa o`tip toplanip kelgen, jas a`wladti ta`rbiyalaw da`stu`rleri ha`zirgi ku`nde u`lken a`himiyetke iye. Biz usinip otirg`an jumistin` joybarin du`ziwde «U`shinshi min` jilliqtin` balasi» tayanish da`stu`rin basshiliqqa aldiq. Sonin` menen birge balalar oyinlarinda aqiliy rawajlaniw menen baylanisli halda a`dep-ikramliliq sipatlar da qa`liplese. Oyın protsessinde ju`z bergen keshirmeler bala sanasında teren` iz qaldiradi, sonin` ushin oyın balada jaqsi sezimlerdi, arziwlar ha`m umtiliwlarin, salamat qizig`iwlarin ta`rbiyalawg`a ja`rdem beredi. Oyında bala o`z minezin basqariwg`a, qiyinshiliqti jen`iwge, o`z maqsetine qatan` turip jetisiwin xaliq pedagogikasindag`i bala ta`rbiyalaw ta`jiriybelerin na`zerde tuttiq.

Temanin` du`zilisi. Kirisiw, II bap, juwmaqlaw ha`m paydalanilg`an a`debiyatlardan ibarat.

I-bap. Mektepke shekemgi jastag`i balalardi kamil insan etip ta`rbiyalawda aqiliy ta`rbiyanin` tutqan orni

1.1. Aqiliy ta`rbiya haqqında uliwma tu`sinik.

Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardı aqılıy ta`rbiyalaw balalardın` xızmet pikirlew xızmetin rawajlandırıwg`a u`lkenlerdın` ma`lim maqset penen ta`sir etiwı. Ol balalarg`a do`gerek-a`tiraptag`ı a`lem haqqında bilimler beriwdi, olardı sistemalastırıwdı, balalarda biliwge qızıg`ıw oyatıwdı, aqılıy ko`nikpe ha`m epliliklerdi payda etiwdi, biliw qa`biletlerin rawajlandırıwdı o`z ishine aladı.

Balalardı mektepke tayarlawda aqılıy ta`rbiyanın` roli ayrıqsha u`lken. Bilimler zapasın iyelew, aqılıy xızmetti ha`m o`z betinshelikti, aqılıy ko`nikpe ha`m epliliklerdi payda etiw tabıslı oqıw ha`m bolajaq xızmetti tayarlanıwdın` za`ru`r sha`rti.

Balalardın` 6 jastan baslap mektepte oqıwg`a o`tiwi mu`na`sibeti menen olardı mektep ta`limine tayarlaw ushın aqılıy rawajlanıwı jeterli da`rejede bolıwın ta`miyinlew ta`rbiyashılardın` juwapkerligin ja`nede asıradı. Aqılıy ka`malat – bul jastın` o`sip, ta`jiriyybenin` bayıp barıwı mu`na`sibeti menen ta`rbiyalıq jumıslar ta`sirinde balanın` aqılıy xızmetinde ju`z beretug`ın mug`dar ha`m sapa o`zgerislerinin` jıyındısı. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasında bilim tez-pa`t penen bayıp baradı, til qa`liplesedi, biliw protsessleri rawajlanadı, bala en` a`piwayı menen bayıp baradı, til qa`liplesedi, biliw protsessleri rawajlanadı, bala en` a`piwayı xızmet usılların iyelep aladı. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardın` aqılıy rawajlanıwın ta`miyinlew olardı keleshekтеgi pu`tin xızmeti ushın u`lken a`hmiyetke iye boladı.

Bala sotsial ortalıq ta`sirinde aqılıy ta`repinen rawajlanıp baradı. Do`gerek-a`tiraptag`ı kisiler menen qarım-qatnas qılıw protsessinde ol tildi ha`m ol menen birge payda bolg`an tu`sinikler sistemasın o`zlestiredi. Na`tiyjede mektepke shekemgi ta`rbiya jasında bala tilin sonshelli iyelep aladı, onda qarım-qatnas quralı sıpatında erkin paydalana alatug`ın bolıp qaladı.

Aqılıy rawajlanıw xızmetinin` ken`liginde waqıyalardı ha`r qıylı baylanıslarda, mu`na`sibetlerde ko`re biliw, ulıwmalastırıw qa`biletinde payda boladı.

Mektepke shekemgi ta`rbiya protsessindegi balalardıń aqılıy xızmet protsessinde, da`slep qarım-qatnasta bolıw na`rseler menen orınlanatug`ın xızmet na`tiyjesinde, keyin oqıw, miynet, na`tiyjeli xızmetler (su`wret sızıw, ılay ha`m plastilinnen buyımlar jasaw, applikatsiya, qurıw-jasaw) protsessinde a`melge asırıp barıladı. Balanıń aqılıy rawajlanıwg`a ta`lim ha`m ta`rbiya na`tiyjelirek ta`sir etedi. Ha`zirgi zaman pedagogika pa`ni bilimler sistemasın o`zlestirip alıw, olardı jamg`arıw, do`retiwshilik oylawdı rawajlandırıw ha`mde jan`a bilimler payda qılıw ushın za`ru`r bolg`an biliw xızmeti usılların iyelep alıwı aqılıy rawajlanıwdıń tiykarg`ı ko`rsetkishleri dep esaplaydı.

Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalarg`a aqılıy ta`rbiya beriwdi tuwrı sho`lkemlestiriw ushın olardıń aqılıy rawajlanıwı nızamlıqları ha`m mu`mkinshiliklerin biliw gerek. Aqılıy ta`rbiyanıń wazıypası onıń mazmunı, metodı ha`m sho`lkemlestiriwge qarap belgilenedi. Pedagogika ha`m psixologiya pa`ni aqılıy ta`rbiya beriw wazıypalardı na`tiyjeli sheshiw (bir ta`repten, balanıń mu`mkinshiliklerinen o`nimli paydalanıw. Ekinshi ta`repten, bala organizminin` ulıwma sharshawına sebep bolıwı mu`mkin bolg`an artıqsha nagruzka bolmaslıg`ı) jolların tabıw ushın mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardıń aqılıy rawajlanıwı nızamlıqları ha`m mu`mkinshiliklerin u`yreniw menen shug`ıllanadı.

Alımlar aqılıy rawajlanıw ha`m aqılıy ta`rbiyag`a ta`n ko`pshilik ma`selelerdi izertlemekte, bul mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalar aqılıy ta`rbiyasının` tiykarı bolg`an sensor ta`rbiyanıń mazmunı ha`m metodın islep shıg`ıw ushın tiyis, balalardıń ko`rgizbeli-obrazlı ha`m tu`sinikleri-logikalıq oylawdı qa`liplestiriw izertlenbekte, olardıń biliw qa`biletlerin qa`liplestiriwdıń o`zine ta`n ta`repleri anıqlanbaqta.

Keyingi jıllarda alıp barılğ`an pedagogikalıq izertlewlerdin` na`tiyjeleri mektepke shekemgi ta`rbiya jası da`wirinde balalardıń aqılıy rawajlanıwında

ju`da` u`lken mu`mkinshilikler barlıg`ın ko`rsetedi. Bulardın` ha`mmesi mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalarg`a beriletug`ın bilim, eplilik ha`m ko`nikpeler mazmunın ja`nede teren`lestiriw, ken`eyttiriw maqsetke muwapıq ekenligin ko`rsetedi.

Mektepke shekemgi ta`rbiya jasının` aqırına kelip balalar do`gerek-a`tirap tuwrısında u`lken ko`lemdegi en` bolıp qaladı, tiykarg`ı pikirlew protsesslerin iyelep aladı, na`rse ha`m buyımlardag`ı, waqıyalardag`ı za`ru`r bolmag`an ta`replerin ajırata alatug`ın, bazı bir sebep-na`tiyjeli baylanıslardı bilip alatug`ın bolıp qaladı, olarda oqıw xızmetinın` da`slepki bo`rtikleri qa`lipleseı. Tek jaqsı sho`lkemlestirilgen xızmet protsessinde g`ana tolıq aqılıy rawajlanıw ju`z beredi, usı sebepli pedagoglardın` wazıypası - balag`a belgili maqsetti go`zlep ta`rbiyalıq ta`sir ko`rsetiw ushın gerekli sha`rayat jaratıw.

1.2 Aqılıy ta`rbiyanın` psixologiyalıq ha`m fiziologiyalıq tiykarları

Bala ba`rqulla buyımlar ha`m qubılıslar arasında boladı, ba`rqulla birar bir na`rse menen tanısadı, neni bilip aladı, uslap ko`redi, iyiskeleydi, damin tatıydı, negedur qulaq saladı. Usı ta`rizde bala du`nyanı bilip baradı. Do`gerek-a`tiraptag`ı buyımlar, ta`biyat balanın` seziw organları (ko`z, qulaq ha`m basqalar) analizatorg`a ta`sir etedi ha`m seziw payda qıladı. Seziw balalarg`a buyımlardıń ayırım qa`siyetlerin: suwıq-ıssı, g`adir-budır, sıllıq-jaltıraq, jag`ımlı ha`m basqalardı bilip alıwda ja`rdem beredi.

Seziw a`tiraptag`ı ortalıqtı biliwdın` da`slepki basqishi esaplanadı. Bala seziw arqalı do`gerek-a`tiraptag`ı na`rseler tuwrısında biliw ta`jiriyesin toplap barıwı mu`mkin.

Qabil etiw bir qansha quramalı psixologiyalıq protsess bolıp, seziwler tiykarında payda boladı, bala a`lemdi qolında uslap ko`rip, qarap shıg`ıp ha`m jep ko`rip, onı tutas bir buyım, bir waqıtta domalaq, qızarg`an, jag`ımlı, mazalı ha`m basqa ta`rizde qabil qıladı. Bala a`lemdi tutas bir buyım ta`rizde oylawı ushın bir neshshe analizator - ko`riw, seziw ha`m da`m biliw analizatorlarınan paydalanadı.

Analizatorlardın` bir waqıttın` o`zinde birge islewi buyımın` qa`siyeti ha`m belgilerin anıq ha`mde tolıq biliw mu`mkinshiligin beredi.

Tu`sinikler, ilimiy ideyalar, do`gerek-a`tirap turmıs ha`m onın` ha`mme baylıg`ı, onın` ha`r qıylı ko`rinistegi bilimler, faktler jas a`wlad o`zlestirip alıw tiyis bolg`an bilimler qatarına kiredi. Balalardıń bilim, eplilik ha`m ko`nikpelerinen o`zlerinin` ha`r qıylı xızmetinde, miynetinde jaqsı paydalanıw - biliwdin` haqıyqıy jolı.

Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalar biliwinin` ulıwma nızamlıqları onın` biliw xızmetinde barlıqtı bilip alıwda ko`rinedi.

Ha`zirgi zaman psixologiyasının` erisken na`tiyjeleri sonı ko`rsetedi, balanın` oylawın ko`rgizbeli-ha`reketli, ko`rgizbeli-obraz ha`m so`zli logikalıq jolı menen qa`liplestiriw kerek. Bul degen so`z, balalardı en` aldı menen ko`re

alatug`ın, seze alatug`ın buyımlar menen tanıstırıp, keyinshelik oylaw formalarına o`tiw mu`mkin eken. Metod ha`m usıl tan`lawda ha`m joqarıdag`ılarg`a a`mel qılıw tiyis. Sonın` ushın ha`m erte ha`m baqsha sensor aqılıy ta`rbiyanın` za`ru`r bo`limi esaplanadı.

Balada til payda bolıwınan aldın (bala bir jasqa tola baslag`anda birinshi bar so`ylep baslaydı) ol do`gerek-a`tiraptag`ı adamlar ha`m buyımlar du`nyasın u`lken jastag`ı kisiler ja`rdeminde bilip aladı.

Ana balasına oyınshıqtı uzatar eken: «Pishıqtı al», - deydi. Bala qolın sozıp onı aladı. Balanın` ko`rip qabil qılıwı (ol oyınshıqtı ko`rip turıptı) esitiw menen qosıladı (bala anasının` oyınshıqtı ne dep aytqanlıg`ın esitedi), sezimlik qabil qılıw menen so`z ortasında o`z-ara ta`sir payda boladı. Eger ana «pısıqtı ber», «pısıqtı alıp kel» dep bir neshe ret qaytalasa, bala belgili oyınshıqtın` atın jaqsı eslep qaladı. Na`tiyjede «pısıqsha» degen so`z bala qıyalında ma`lim bir buyımdı payda qıladı.

Balalardın` tu`siniwi ha`m olarda tildin` payda bolıwı olardın` aqılıy ta`repinen o`siwinin` a`nshe joqarı basqıshı.

Bala buyımdı o`zi ko`rip, uslap turg`anında emes, ba`lki buyım tuwrısında u`lken jastag`ı kisiler so`ylep bergende ha`m bilip aladı. Bul biliw protsessin a`nshe tez, teren` ha`m qızıqlı protsesske aylandıradı.

Ana tilindegi so`zlerdi iyelew ha`m so`z ma`nilerin a`ste-aqırın tu`sinip barıw mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardın` aqılıy ta`repinen rawajlanıwında u`lken rol oynaydı.

Ullı rus fiziologı I.M.Sechenov bunday dep jazg`an edi: «Bala so`ylewdi u`yrenip alg`annan keyin onda do`gerek-a`tiraptag`ı na`rselerge qızıg`ıw ha`m olardı biliwge umtılıw asıp baradı, bul hal balanın` anasına: nege stol ju`rmeydi, quyash ayaqsız ju`redi, keshte ol qay jerge jasırınadı, ne ushın samal esedi? – sıyaqlı sorawlar beriwge sebep boladı».

Bala 3 jasqa tolg`anda ondag`ı so`z zapası 1200-1500 ke jetedi. Bala u`lken jastag`ı kisiler og`an ne haqqında so`ylep atırg`anların ha`r ta`repleme ta`rbiyalawdın` ku`shli quralı sıpatında paydalanıw mu`mkinshiligin beredi.

Bala a`tiraptag`ılardın` tilin qa`nshelli jaqsı tu`sinse, ta`rbiyashının` so`zi balalar menen alıp barılatug`ın jumıslarda sonshelli ko`p orın iyeleydi.

Ekinshi signal sisteması, yag`nıy sezimlik qabıl qılıw menen so`zdin` o`z-ara baylanısta bolıwı aqılıy rawajlanıwdın` tiyakarın quraydı.

U`lkenler tilin tu`siniw balalar bilim ko`lemının` ken`eyiwine mu`mkinshilik beredi, en` a`piwayı baylanıs ha`m mu`na`sibetlerdi tu`siniwleri ha`mde 6-7 jaslarg`a kelip bazı bir tu`siniklerdi (biyiklik, doslıq ha`m basqalardı) iyelep alıwlarına ja`rdem beredi.

Bala u`lkenlerdin` tapsırmaların, u`yde ha`m balalar baqshasında o`z-o`zine xızmet ko`rsetiwge ta`n bazı bir jumıslardı ta`rtip penen orınlap barıwı na`tiyjesinde endi ol o`zin onshellik qızıqtırmaytug`ın, biraq tapsırmanı yaki balalar ja`ma`a`tinin` talapların orınlaw ushın za`ru`r bolg`an jumıslardı ha`m orınlawg`a a`detlenip baradı.

Da`slepki waqıtlarda balanın` dıqqatı biyta`kirar boladı. Sonın` ushın u`lken jastag`ı kisiler balalardın` xızmetin jolg`a qoyıwı ha`m tapsırmalardı anıq belgilep beriwi kerek. Sonday qılıng`anda ıqtıyarıy dıqqattı rawajlandırıp barıwg`a sha`rayat jaratıladı.

6-7 jaslarg`a kelip, balalarda o`z dıqqatın erkin ra`wishte toplaw ko`nikpeleri payda boladı, biraq olar dıqqatın uzaq waqıt bir jayg`a qarata almaydı. Sonın` ushın balalardın` shınıg`ıw, oyın, dem alıw, awqatlanıw ha`m uyıqlaw waqıtların tuwrı bo`listiriw tiyis.

Balalardın` aqılıy ta`repinen o`siwinde este saqlaw u`lken a`hmiyetke iye. Este saqlaw insan turmısında za`ru`r rol oynaydı. Bala tuwılg`anında hesh na`rseni bilmeydi ha`m hesh na`rse qıla almaydı. Ol rawajlanıwdın` birqansha joqarı da`rejesine ko`terilip, biran bir paydalı jumıs qılıw ushın ko`pshilik bilim ha`m epliliklerdi eslep qalıwı ha`m este saqlawı tiyis.

Este saqlawdın` rawajlanıwı balanın` turmıs sha`rayatlarına, onın` ta`lim ha`m ta`rbiyasına baylanıslı. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardın` este saqlawı ko`pshilik ıqtıyarsız ta`rizde boladı, bunda bala buyımlardın`

a`meliy shınıg`ıwlar yaki oyun oynaw protsessinde o`z-o`zinen este saqlap qaladı.

Mektepke shekemgi ta`rbiya jasında iqtiyarsız este alıp qalıw menen birge iqtiyariy eslep kalıw bo`rtikleri ham payda bola baslaydı. Bul o`zgerisler, balalar xızmetinin` quramalasıwı u`lkenler talabının` artiwi na`tiyjesinde payda boladı. Mısalı, u`lkenler baladan bir tapsırmanı ha`zir emes, ba`lki bir qansha waqıttan keyin orınlawdı talap kiladi (bunun` ushın tapsırmanı ha`zir emes, ba`lki bir qansha waqıttan keyin orınlawdı talap qıladı) yaki bir neshe ku`n aldın (mısalı, seyil waqtında, dem alıw ku`ni u`yde) ne bolg`anlig`in aytıp beriwdi soraydı, bunun` ushın Usı na`rselerdi yadqa tu`siriw tiyis.

Balanın` qıyalı ol syujetli oyunlar oynay baslag`anında, olar u`lkenler qizikarli ertekler aytıp bergeninde, Usı erteklerge qızıg`ıw arqalı qıyaldın` da`slepki alamatları ko`rinedi. Biraq baladag`i qıyallar ko`birek konkret jag`dayg`a baylanıslı boladı (mısalı, quwirshaq ko`rinip qalsa, oni uyiqlatadı, mashina bolsa, birar na`rseni tasiydi ha`m basqa).

U`lken baqsha jasına kelgende balanın` ta`jiriybesi artıp, xızmeti quramalasadı ha`m bunun` na`tiyjesinde bala qıyalında sezilerli o`zgeris ju`z berip atirg`anlig`in baqlaw mu`mkin . Bala ko`rgenleri, esitgenleri, islegen suwretleri, buyımları tuwrısında qizikli, jaqsı gu`rrin` qılıp beriwı mu`mkin. Balalardıń bunday gu`rrin`leri tek real barlıqtı sa`wlelendirip qalmay, ba`lki endi olardı do`retiwshilik bayıtıp, ha`tte o`zgeritirip ha`m gu`rrin` qılıp barıwları mu`mkin.

Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`i balalardıń qıyalın rawajlandiriw olardı mektepke tayarlawda u`lken a`hmiyetke iye.

Balalardı mektepke tayarlawda aqılıy ta`rbiyalawdın` roli u`lken. Balalardıń bilimlerin iyellep alıwları, olardıń aqılıy aktivligin rawajlandiriw, o`zbetinshilik, aqılıy eplilik ha`m ko`nikpelerin iyellep alıwları olardıń mektepte tabıslı oqıwı ha`m bolajaq miynet xızmetine tayarlanıwda derek bolıp xızmet kiladi.

Mektepke shekemgi ta`rbiya pedagogikasi jas a`wladti aqılıy ta`rbiyalaw waziypaların ja`miyetimizdın` sotsial talaplarına ha`m insannın` aqılıy rawajlanıw ma`nisi ha`m ta`biyatına tiykarlanıp islep shig`adi. Aqılıy ta`rbiyanın` tiykargi waziypaları :

1. Balalarda ta`biyat ha`m ja`miyet tuwrısındag`i bilimler sistemasın, ilimiy du`n`yaqarasti qa`liplestiriw.

2. Aqılıy xızmet, biliw protsessleri ha`m qa`biletlerin, aqılıy protsesstin` ha`r qıylı Usılların rawajlandiriw.

3. Mustaqil biliw qa`biletlerin, aqılıy miynet ma`deniyatin rawajlandiriw.

4. Aqılıy bilim, ko`nikpe ha`m epliliklerdi rawajlandiriw.

Bilimin oylawlar ha`m tu`sinikler, qag`iydalar, nizamliqlar, sistemalar formasında tu`rli pa`nlerdın` mazmuni quraydı.

Aqılıy ta`rbiyanın` waziypası balalarda waqiya ha`m qubılıslardı tolıq sa`wlelendiretugin joqari da`rejedegi uliwmalastirilg`an bilimler sistemasın qa`liplestiriwden ibarat. Bilim du`n`yaqarastın` tiykarın quraydı. Demek, bala do`gerek-a`tiraptag`i na`rseler, olardıń waziypası, sipati, qa`siyetleri (sinadı, jirtiladı, to`giledi) haqqında qaysi materialdan tayarlang`nalig`i tuwrısında anıq oylawga iye boladı. Ol ta`biyat qubılısları, olardıń o`z-ara baylanıslig`i ha`m nizamliqları (jil ma`wsimlerinin` o`zine ta`n blegileri, olar ortasındagi baylanislar, haywanlar, olardıń turmısı ha`m jasaw ta`rzinın` sho`lkemlestiriliwine, qulqına, jasaw sharayatına maslig`i ha`m t.b.) di bilip aladı. Jansız ta`biyat, o`simlikler, nasekoma ha`m haywanlardı baqlawı protsessinde ta`rbiyashi balalarda bolmis tuwrısındag`i materialistikaliq oylawlardı qa`liplestirip baradı.

Bilimlerdi iyellep bariw na`tiyjesinde balanın` shaxsi ha`m qa`liplesip baradı. Bala ko`rkem o`nerdın` ha`r qıylı tu`rleri tuwrısındag`i oylaw ha`m tu`siniklerdi iyellep aladı.

Bilim insannın` miynetke mu`na`sibetin qa`liplestiredi. Aqılıy xızmettin rawajlandiriw bilim ko`lemi ha`m o`zgesheligine baylanislı aqılıy xızmetti rawajlandiriw psixikaliq protsesslerdi seziw ha`m qabıl etiw, ta`sirler, este

saqlaw, pikirlew, oylaw ha`m tiodi qa`liplestiriwdi ha`m bildiredi. Bunda olarg`a aqılıy xizmtetin`n` na`tiyjeligin ta`miyinleytug`in sezimler nazikligi ha`m anıqligi, qabit etiw`dın` tolıqlig`i, este qalıwdın` bekkemligi ha`m sanalig`i, oylaw logikasi ha`m onn` maslasiwshanlig`i , do`retiwshilik o`zgeshelik ha`m o`zbetinshilik ta`n bolıwı kerek. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`i balalar o`zlerine tu`sinikli bolg`an sotsial waqiya ha`m qubılıslar, kisilerdın` miyneti, uliwma xaliqliq bayramlari, respublikamızda jasaytug`in ba`zi xaliqlar turmısı menen tanistiriladi. Bul ila`jlar olarda ja`miyetimiz sotsial turmısına kizigiw oyatiw, Watang`a muxabbat sezimi ha`m internatsionalizm tiykarlarin` qa`liplestiriwge ja`rdem beredi.

1.3. Balalardı aqılıy ta`rbiyalaw ha`m olarg`a ta`lim beriwdin` teoriyalıq tiykarları

Ta`lim – mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`i balalardın` biliw qa`biletlerinim` sistemali ha`m jobali ra`wishte rawajlandırıp bariw, balalar baqshasi ta`rbiya da`stu`rinde belgilengen en` a`piwayı bilimler sisteması menen qurallantiriw eplilik ha`m ko`nikpelerdi qa`liplestiriwden ibarat.

Ta`lim baqlawshiliq, qızıg`ıwshanlıq ha`m aqıldın` ziyreklik, kritikaliq siyaqli sipatların rawajlandırıwg`a ja`rdem beredi.

Ta`lim fizikaliq, estetikaliq ha`m miynet ta`rbiyasın tabıslı a`mlege asiriw ushın ha`m za`ru`r. Basqada balalarga ma`deniy-gigienaliq ko`nikpeler tiykarg`i ha`reketler u`yretiledi.

Olar ma`deniy a`dep-ikramlılıq qagiydaların o`zlestirip aladı olarda a`dep-ikramlılıq spiatlar, miynet, su`wretlew o`neri, muzika xızmetine ta`n eplilik ha`m ko`nikpeler payda kilinadi.

Ta`lim protsessinde balalarda okiw xızmeti tiykarları payda qilinadi, olardı mektepte tabıslı oqitiwdın` za`ru`r sha`rt-sharayatlar jaratiladi.

Turmıs ta`limnın` eki qıylı jol menen a`melge asriilwin takaza etpekte.

Birinshi jol-balalardın` bilim, eplilik, ko`nikpeleri u`lkenler menen o`z-ara mu`na`slette bolıw arqalı iyellep bariw. Bul qarim-katnas, miynet xızmeti ha`m Usı siyaqlılar belgilenedi. Biraq bul jol menen ha`m eplilikler balalardın` turmısınım` ha`r qıylı tarawlarında mustaqil qatnasa alıwi ushın mu`mkinshilik jaratmaydi.

Ta`limnın` ekinshi joli- arnawlı tayarlıg`i bar kisilerdın` arnawlı okiw mekemelerinde balalardı kerekli bilim, eplilik ha`m ko`nikpelerden jobali ra`wishte xabardar qılıp bariw. Bunday jol menen ta`lim beri wden maqset jas a`wladtı zamanago`y islep shigariwda ja`miyetimizdın` sotsial-siyasiy ma`deniy turmısında aktiv qatnastiriw ushın za`ru`r bolg`an pa`n tabislari menen tanistiriw.

Allah tala kalimasında :

«Bilgil, Allah jeke»-degen so`zin «bil» degen so`z menen baslagan.

Muxammad raygambar o`z ha`dislerinde «Ilimge ilim almaq joli menen erisilgey». Ilim iyellegen- ilim sahrada dos, turmis jollarında tayanish, jalg`iz kezlerde joldas, baxtiyar minutlarda basliq, qa`yg`ili waqıtlarda-mededker, adamlar arasında zebu ziynet duspanlarga qarsi gu`reste qural» degen.

Insaniyat payda bolg`annan beri adamlar ishinde jetilisip shiqqan barliq ulama-fuzalar, alim pazillar, shayir jaziwshilardın` barligi o`z da`wirinın` abroyli, hurmetli, itibarli kisiler da`rejesine ideal ilim iyellew arqalı erisken.

Abu Nasir Farabiy, Maxmud Qashqariy, Abu Beruniy, Abdurahman Jamiy, Mirza Ulig`bek, Alisher Nawayi, Ibn Sina, Abu Abdulla Rudaki, Abu Shukur Balxiy, Isxaqخان Ibrat, Sidiqiy, Ajziy, Muxammad Sharif Sufizada, Abdulla Avlaniy, Munavvarqari Abdirashidov, Tashmuxammad Kari Niyaziy ha`m baskalar ideal ilim iyellew arqalı pa`nnın` barliq tarawlarında ulli ashiliwlar ha`m jan`aliqlar jaratqan, Usı menen bir qatarda basqalardi ha`m ilim iyellewge shaqiradi.

Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`i balalarda ta`lim beriw ideyasi birinshi bolıp shet el pedagogikasında chex pedagogi Yan Amos Kamenskiy (1592-1670) ta`repinen jaratılğ`an.

Ya.A.Kamenskiy ana basshilig`ında 6 jasg`a shekem bolg`an balalarda ta`lim ha`m ta`rbiya beriw mu`mkinligin ko`rsetip berdi.

Usı da`wirde balalardın` jasin itibarg`a alg`an xalda kisi u`yreniwi tiyis bolgan ha`mme na`rsege uyretiw tiyis edi. Yan Amos Kamenskiy 19 bo`limnen ibarat mektepke shekemgi ta`lim da`stu`rin du`zdi. Mısalı ol ta`biyattaniw jer, suw, o`t, hawa, jawin, qar, muz, tas, qumlar ha`m basqalar xaqında bilim beriw tiyisligin astronomiya, geografiya ha`m basqa tarawlarda balalar iyellep alıwları tiyis bolgan bilimler ko`lemin belgilep berdi. Balalar baqshasında berilgen ta`lim balalardın` mektepte alatugin bilimleri menen tig`iz baylamıslı bolıwı kerekligin aytti.

Ol o`zinın` «Analar mektebi» kitabında kishi balalardi ta`rbiyalaw ha`m oqitiw da`stu`ri ha`mde metodıkasin islep shiqqan.

Usı menen Ya.A.Kamenskiy mektepke shekemgi ta`rbiya pedagogikasinin mustaqil pa`n sipatında islewge tiykar saladı.

Shveysariya pedagogi I.G.Pestalotsti (1746-1827) mektepke shekemgi ta`rbiya didaktikasin du`zetiwde mektepke shekemgi ta`rbiya jasındagi balalardıń rawajlanıwın itibarga alıw ma`selesine u`lken itibar beredi. Ol mektepke shekemgi ta`rbiya jasındagi balalardıń do`gerek-a`tirap turmısındagi na`rse ha`m qubılıslardı qabıl etip, o`zlestirip u`lkenler ta`lim tiykarında amelge asiriliwi tiyis deydi.

K.D.Ushinskiy (1824-1870) mektepke shekemgi ta`rbiya jasındagi balalardı ta`rbiyalaw ma`selesin baslawish klasslarda en` a`piwayı ta`lim beriw ma`selesi menen baylanisadi. K.D.Ushinskiy shet el ha`m Rossiyadagi mektepke shekemgi ta`rbiya sistemasın taliqlap, mektepke shekemgi ta`rbiya pedagogikasi pa`ni ushın za`ru`r a`hmiyetke iye bolg`an to`mendegishe juwmaq shig`aradi :

Balalar, balalar baqshasında tolıq turmıs keshiriwleri, ha`r ta`repleme rawajlanıwlari tiyis .

Balalar baqshasındagi ta`rbiyalıq jumısti tuwrı jolg`a qoyiwda ta`rbiyashi baslıq rolin oynawi kerek.

K.D.Ushinskiy ta`rbiya ha`m ta`limnıń uliwma sistemasında mektepke shekemgi ta`rbiya jasi da`wirindegi ta`rbiya ha`m ta`limni za`ru`r basqish dep esapladi. Ol bas balalarga ana tilin u`yretiw maselesin u`yrenip shıqtı.

Balalardı dawıs metodu menen sawatqa u`yretiw. Usı da`wirde ju`da` tabıslı shıqtı. Onnıń pikirinshe, ana tili, tildin` rawajlanıwı oylaw menen baylanıslı pikir ha`m til bir, til pikirdin` so`zdegi sa`wlesi, tildin` rawajlanıwında pikirlew qa`biletin o`siriw sheshiwshi rol oynaydı. Tildi pikirden ajıratqan halda rawajlandırıp bolmaydı.

II-bap. Mektepke shekemgi jastag`i balalar oyinlarinin` tiykarg`i iskerlik sipatinda o`zine ta`n o`zgeshelikleri

2.1. Orta topar balalarinin` aqiliy jaqtan rawajlaniwinda didaktikaliq oyinlardin` a`hmiyeti.

Oyin mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalardin` tiykarg`i xizmeti bolip, ol arqali bala shaxs sipatinda qa`liplesip baradi. Oyin balanin` keleshekkegi oqiw, miynet xizmeti, adamlarg`a mu`na`sebetinin` qay jerde qa`liplesip bariwin belgileydi.

Oyin qa`dim zamanlardan beri pedagog, psixolog, filosof, etnograf alimlar diqqatin o`zine tartip kelgen.

Bala o`z oyinlarinda aldin u`lkenler miynetine uqsatiwg`a ha`reket qiladi, keyinsheli olardin` miynetine qatnasadi. Oyin jas a`wladti miynetke tayarlaydi. Balalar oyinini bunday tu`siniw birinshi ma`rte K.D.Ushinskiy ta`repien ta`riplep berilgen edi. Ol o`z shig`armalarinda balalar oyininin` mazmuni olardin` o`mirden alg`an tu`siniqleri menen belgilep olar shaxsinin` qa`liplesiwine ta`sir etedi, - dep jazadi.

Sunday qilip, oyinnin` sotsialliq waqiya ekenligin, oyinda do`gerek-a`tiraptag`i ha`mme na`rsenin` sa`wleleniwini ulli alim ha`m pedagoglar o`zlerinin` baqlaw ha`m ilimiy izertlewleri arqali da`lillep beredi.

Ta`rbiyashilar balalar oyinina basshiliq qiliwda to`mendegilerge boysiniwlari lazim:

1. Oyin menen miynet ortasinda duris mu`na`sebet ornatiw;
2. Oyinda balalardin` bolajaq miynetkesh adamlarg`a mas bolg`an fizikaliq ha`m ruwxiy sinaqlarin ta`rbiyalaw.

Sol sebepli oyin tariyxiy rawajlaniw protsessinde miynet xizmeti na`tiyjesinde payda bolg`an sotsialliq xizmet bolip esaplanadi. Oyin ha`miyshe haqiyqiy o`mirdi sa`wlelendiredi. Demek, sotsialliq o`mir o`zgeriwi menen onin` mazmunida o`zgeredi, oyin ma`lim maqsetke qaratilg`an sanali xizmet bolip, onin` miynet penen ko`p uliwmalig`i bar ha`m jaslardi miynetke

tayarlavg`a xizmet etedi. Oyin xizmeti tiykarinda baladag`i oqiw xizmeti rawajlanadi, bala qanshelli jaqsi oynasa, al mektepte sonshelli jaqsi oqiydi.

A.V.Zaporojets balalar oyinin erte jastan baslap baqlap bariwi na`tiyjesinde oni ha`reketke keltirivshi sebepler, rawajlaniv nizamliqlari, ha`r qiyli jas basqishlarda balalar oyininin` o`zine ta`n ta`repleri, mazmuni ha`m du`zilisin u`yreniw za`ru`rligi payda boladi.

Erte jastag`i balalar oyin xizmetinin` birinshi basqishi tanistirivshi oyin bolip, ol na`rse oyin xizmeti bolip esaplanadi. Onin` mazmuni qol ushindag`i na`zik ha`reket bolip esaplanadi.

Keyingi basqish sa`wlelendiriw oyini bolip esaplanadi. Bul erte jastag`i balalar oyini psixologiyaliq mazmuninin` rawajlaniwinda en` joqarg`i shin`i esaplanadi. U`lkenler ta`lim-ta`rbiyaliq islerin belgili bir izbe-izlik penen alip barsa, bul jastag`i balalar na`rse ha`m buyimlar atin, nege isletiletug`inlig`in bilip aladi ha`m bul jan`a belgilerdi o`z oyinlarinda qollanadi.

Bul jastag`i balalar oyini mazmuni jag`inan predmetli xizmetti sa`wlelendiredi.

Birinshi jastin` aqiri ha`m ekinshi jastag`i balalar oyininda syujetti sa`wlelendiriw ju`zege keledi. Bala qolindag`i buyim menen onnan qalay paydalaniw kerekligin bilip aladi. Misali: qasiq penen awqat jelinedi, kesada chay ishiledi, krovatta jatiladi, quwirshaqti anasi erkeletedi h.t.b. Usinin` tiykarinda syujetli-rolli oyinnin` da`slepki qirlari ju`zege kele baslaydi.

Na`wbettegi basqish rolli oyin bolip, onda balalar o`zlerine tanis bolg`an u`lkenler miyneti ha`m adamlardin` sotsial mu`na`sibetlerin sa`wlelendiredi.

Balalar oyin xizmetinin` basqishpa-basqish rawajlanivi tuwrisindag`i ilimiy tu`sinikler ha`r qiyli jas toparlarinda balalardin` oyin xizmetine basshiliqtin` aniq sistemali usinislarin islep shig`iw imkaniyatini jaratti.

Solay etip, balalar baqshasinin` pedagogikaliq protsessinde oyinnin` tutqan orni ju`da` u`lken bolip, oyinnan mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalardi ta`rbiyalaw ha`m olarg`a bilim beriwde ken` paydalaniladi. Sonday eken,

- oyun balalardin` erkin xizmeti bolip, onda balanin` iskerligi ju`zege keledi;
- oyun mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalar o`mirin sho`lkemlestiriw formasi;
- oyun balalardi ha`r ta`repleme ta`rbiyalaw qurallarinin` biri;
- oyun balalarg`a ta`lim ha`m ta`rbiya beriwdin` metod ha`m usili bolip esaplanadi;
- oyun balalardi oqiw xizmetine tayarlaw qurali.

Belgili pedagog-alimlardin` alip barg`an izertlewleri oying`a kompleks basshiliq qiliw arqali balalarg`a oyinnin` mazmuni, sho`lkemlestiriwi, du`zilisi, balalardin` a`dep-ikramliliq mu`na`sebetleri, balalar oyinnin` rawajlaniw da`rejesine ta`sir etiw mu`mkinshiligin ko`rsetedi.

Balalar oyini o`zinin` mazmuni, o`zgesheligi, sho`lkemlestiriliwine qaray ha`r qiyli bolip, sonin` ushin oni to`mendegishe tu`rlerge ajiratadi:

1. Tvorchestvoliq oyunlar.
2. Qag`iydali oyunlar.

Tvorchestvoliq oylarlardi balalar o`zleri oylap tabadi. Onda aldinan belgilengen qag`iydalar bolmaydi. Oyun qag`iydasin balalardin` o`zleri oyun protsessinde belgileydi.

Tvorchestvoliq oylarlarg`a dramalasqan oylar, qurilis oylarlari, ta`biyiy materiallar menen oynalatug`in oylar kiredi.

Qag`iydali oylarlardin` mazmuni ha`m qag`iydalari u`lkenler ta`repi belgilenedi. Qag`iydali oylarlarg`a to`mendegiler kiredi: didaktikalik oylar, ha`reketli oylar, muzikalik oylar, ertek oylar.

Balalarg`a ta`lim-ta`rbiya beriw maqsetinde u`lkenlerdin` oyindi tan`lay biliw, og`an tuwri basshiliq qiliw «Balalar baqshasinda ta`lim ha`m ta`rbiya da`stu`ri»nde belgilengen waziypalardi jaqsi a`melge asiriwdi ta`miyinleydi.

Oyin erkin xizmet bolip bul protsesste balalar o`z ten`lesleri menen baylanista boliwg`a kirisedi. Olardi uliwma maqset, og`an erisiwdegi uliwmalik keshirmeler birlestiredi. Sonin` ushin oyun dosliq mu`na`sebetlerin

ta`rbiyalawg`a, ja`ma`a`t turmisi belgilerin, sho`lkemlesken qa`biletlerin qa`lipestiriwde u`lken a`hmiyetke iye. Birgeliktegi oyın menen birlesken kishi balalar ja`ma`a`tinde quramali mu`na`sa`betler ju`zege keledi. Ta`rbiyanin` waziypasi ha`r bir balani aktiv oying`a shaqiriw, biraq basqa hesh bir xizmette oyindag`i siyaqli balalardin` minezi menen baylanisli bolg`an qatip qalg`an qag`iyda joq. Bunday qag`iyda tvorchestvoliq oying`a da, qag`iydali oying`a da, qag`iydani balalar o`zleri ornatatug`in oying`a da tiyisli bolip tabiladi. Mine sonin` ushin da oyın balalardi intizamli qiladi, olardi o`z ha`reketleri ha`m pikirlerin qoyilg`an maqsetke boysindiriwg`a u`yretedi.

Oyın miynet ta`rbiyasi waziypasin orinlawg`a da ja`rdem beredi. Balalar o`z oyınlarında ha`r qiyli ka`siptegi adamlardi sa`wlelendiredi, usi menen olar u`lkenlerdin` ha`reketine g`ana uqsatip qalmay, sol menen bir qatarda olardin` isine, miynetke bolg`an mu`na`sebetlerinde sa`wlelendiredi. Oyın balada ko`binese miynet qiliw qa`lewshiligin oyatadi, oyın ushin kerekli na`rselerdi tayarlaw ha`m sog`iwg`a ma`jbu`r qiladi. Oyında ha`zirgi zaman balalarina say bolg`an texnikag`a qizig`iwshiliq payda boladi ha`m rawajlanadi, balalar ha`r tu`rli mashinalar sog`adi ha`m texnik oyınshiqqlar menen oynaydi.

Balalar baqshasında ta`lim-ta`rbiya da`stu`rinde ha`r ku`ngi ku`n ta`rtibine awqatlanıw, dene ta`rbiya, shinig`iqlar o`tkeriw menen bir qatarda oyın da kiritiledi. Oyın balalar turmisiin sho`lkemlestiriw formasi sipatında kishi topardan baslanadi.

Oyında aqiliy rawajlanıw menen baylanisli halda a`dep-ikramliliq sipatlar da qa`lipestedi. Oyın protsessinde ju`z bergen keshirmeler bala sanasında teren` iz qaldiradi, sonin` ushin oyın balada jaqsi sezimlardi, arziqlar ha`m umtiliqlarin, salamat qizig`iqlarin ta`rbiyalawg`a ja`rdem beredi. Oyında bala o`z minezin basqariwg`a, qiyinshiliqti jen`iwge, o`z maqsetine qatan` turip jetisiwge urinadi.

a) Balalarg`a oyın arqali estetikaliq ta`rbiya beriw.

Oyin balalardi fizikaliq ta`repten ta`rbiyalıq sistemasında, baqshanın ta`lim-ta`rbiya jumislarında, a`dep-ikramlılıq, miynet ha`m estetikaliq ta`repten ta`rbiyalawda u`lken orin tutadi.

Oyında jas organizmge say bolg`an talap ha`m za`ru`rliklerdi qaniqtiriladi, turmisliq, aktivlik artadi, shidamlılıq ziyreklik, quwnaqliq ta`rbiyalanadi. Sonın` ushin da balalardi fizikaliq ta`rbiyalaw sistemasında oyın mu`na`sip orin iyeleydi.

Ataqli pedagog ha`m shipaker E.A.Arkin oyindi ruwxıy vitamin dep biykarg`a aytpag`an.

Oyin, bilim ha`m shinig`iwlar menen, ku`ndelik turmistag`i baqlawlar menen u`ziliksiz baylanista bolip ju`da` u`lken ta`lim-ta`rbiyalıq a`hmiyetke iye.

Oyin estetikaliq ta`rbiyanın` aniq quralı bolip tabiladi. Oyında do`retiwshilik qiyal, pikirlew qa`biletı ju`zege keledi ha`m rawajlanadi. Jaqsi tan`lang`an oyınshıq ko`rkem sheberlikti ta`rbiyalawg`a ja`rdem beredi. Ha`reketli oyınlarda ha`reketinin` go`zzallıg`i balalardi o`zine qaratadi.

Oyinnın` u`lken ta`rbiyalawshi a`hmiyeti o`zinen-o`zi a`melge aspaydi. Oyin paydasız, ha`tteki za`rerli bolıwi, ayrim waqıtları jaman qizig`iwshilardi, jaman sezimlerdi qorg`awi mu`mkin. Ta`rbiyashi oyın ja`rdeminde balalardi ha`r ta`repleme rawajlandiriw waziypasin a`melge asiriw ushin og`an u`zlikısiz ra`wishte ta`sir etip bariwi za`ru`r.

Bul waziypanı sheshiwde oyın balalar baqshasındag`i ta`lim-ta`rbiyalıq istin` ha`mme ta`repleri menen baylanista bolıwi kerek. Oyında balalardıń shinig`iwlarda alg`an bilim ha`m ko`nlikpeleri sa`wlelenedi ha`m rawajlandırıladi, olar arqalı bolsa bala turmisqa u`yretiledi. Ekinshi ta`repten, oyında ta`rbiyalang`an xızmettin` basqa tu`rlerine ko`shiriledi.

Balalar baqshasındag`i pedagogikaliq protsessti mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`i balalardıń o`sip kiyatirg`an jas organizm o`zgesheliklerin itibarg`a alg`an halda olardi jaqsi ta`rbiyalaw ushin qolay sha`rt-sharayatlar jaratatug`in qilip sho`lkemlestiriw lazim.

Bunin` ushin balalar turmisiin sho`lkemlestiriwde oyin jetekshi orin iyelewi lazim. Balalar oyinina ajiratilg`an waqitti shinig`iw yamasa ku`n ta`rtibindegi basqa ilajlardi sozip jiberiw arqali iyelew mu`mkin emes.

Oyin azanda sa`skelikke shekem (15-20 minut) baslanadi ha`m sa`skelikten keyin, shinig`iwlar ortasinda, ashiq hawada, uyqidan keyin o`tkiziledi. Azanda rolly oyinlar, quriw-sog`iw, ha`reketli oyinlardi sho`lkemlestiriw usiniladi.

Shinig`iw ortasinda ha`reketli, qag`iydali oyinlar o`tkeriledi. Olar tiykarinan shinig`iwdin` mazmunina baylanisli boladi.

Ashiq hawadag`i oyinlarg`a ju`giriw, ilaqtiriw, sirg`aniw menen baylanisli bolg`an oyinlar, qag`iydali oyinlar («Hayyar tu`lki», «Aq terekpe ko`k terek») kiredi. Sonday-aq, qurilis, rolly, sport oyinlari, ta`biyy materiallar menen oynalatug`in oyinlar (qum, suw, ilay menen) didaktik oyinlar balalardin` ha`reketin rawajlandiriwshi oyinlar, dramalastirilg`an oyinlar boladi. Ta`rbiyashi ha`mme oyinlarg`a basshiliq qiladi.

Ku`ndizgi uyqidan keyingi oyinlarg`a qurilis oyinlari, ertek boyinsha qoyilatug`in oyin, rolly oyinlar, didaktik oyinlar tag`i basqalar kiredi.

Oyinlardin` tu`rleri, mazmuni olardi ha`r bir jas toparlari boyinsha sho`lkemlestiriwde belgileydi.

Oyin pedagogikalik protsessti miynet ha`m ta`lim, balalardin` basqa xizmetleri menen o`z-ara baylanisli halda alip bariladi.

Oyinda balalar do`gerek-a`tiraptag`i ha`diyselerdi a`meliy ta`repten o`zlestirip baradi. Balalar oyin protsessinde bilimlerde o`zlestiriw, oni bekkemlewdi tiykarg`i maqset qilib qoymaydi, biraq u`lkenlerdey ha`reket qiliw, basqa balalar menen baylanisqa kirisiw, oyin waziypalardin` o`zine tartiwshilig`i, jaris ha`m sog`an uqsaslar balanin` bilimlerin iyelep, bekkemlep bariwin ta`miyinleydi. Balalar ha`tteki didaktikalik oyinlardi da bir na`rseni bilip aliw ushin oynamaydi. Biraq oyin protsessinde balanin` bilimi o`zi sezbege halda o`z-o`zinen bekkemlenip baradi.

Ta`lim protsessinde (shinig`iwlarda) balalardin` bilimin qa`liplestiriwinde aniq maqset qoyiladi. Ta`rbiyashi balalardi jan`a bilimlerden xabardar qiladi, olarda oqiw xizmetinin` en` a`piwayi bilimlerin qa`liplestirip baradi. Ta`limnin` o`zgesheligi ha`m mazmuni balalar oyinlari mazmunina ta`sir etip, oni rawajlandiradi. Shinig`iwlarda, ekskursiyalarda iyelegen bilimler balalardin` oyin xizmetin, qizig`iwlarin rawajlandiradi.

Ekinshi ta`repten, ha`r tu`rli metodlar menen o`tkiziletug`in shinig`iwlarda ha`r qiyli oyin usilların da paydalaniladi. Bunday usillar balalar diqqatin toplaw, olardin` qabil etiwın aktivlestiriw, bilimlerin tolig`i menen o`zlestirip aliw imkanin jaratadi.

Pedagogikalıq protsesste miynet penen oyin ortasında uliwmalıq ha`m pariқ barlıg`in da aytıp o`tiw kerek. Balalar qol miynetı oyin menen tuwrıdan-tuwrı baylanista. A`sirese u`lken toparg`a barg`anında balalar bar oyınshıqlar menen oynap g`ana qalmay, jetilisenlerin o`zleri u`lkenler ja`rdeminde qag`az, ag`ash, karton, ta`biyiy materiallardan sog`ip aladi.

Oyinnin` miynet penen baylanislilig`i sonnan ibarat, balalar o`zlerinin` oyınshıqlarin ha`r dayim abaylap saqlap baradi.

Keyingi jıllarda alıp barılğ`an ilimiy izertlew jumislari na`tiyjeleri sonni ko`rsetpekte, kishi toparlardag`i miynet xizmetine oyın o`zgesheliklerin kirgiziwdi belgileydi. Ma`lim bolıwinsha aldın balalar u`lkenler miynet protsessin qanday orınlag`anların o`zlestirip alıp, keyin o`z oyınlarında usını sa`lelendirer eken, sonnan keyin g`ana erkin miynet xizmetine o`ter eken.

Balalar miynetı qizıqli bolıwi ushin oni ko`binese oyın tu`rinde o`tkiziledi. Misali: maydanshani tazalag`anda balalar shig`indilardi zemberlerde tasiw ornına, mashinalarda tasiydi, ustaxanalarda kartonlardan qutishalar sog`adi ha`m tag`i basqalar.

Balalar o`z oyınlarında u`lkenler miynetin sa`wlelendiriwı olarda bul miynetke hu`rmetin qa`liplestirip baradi. Bul da oyinnin` miynet penen baylanislilig`ına misal bola aladi.

Sunday qilip, oyin jaqsi jolg`a qoyilg`an pedagogikaliq protsesste balalardin` pu`tkil turmisiin iyelep aladi ha`m onin` qiziqli o`tiwin ta`miyinleydi.

Balalardi tuwilg`annan baslap jaqsi sezimlerge, jaqsi tu`siniklerge iye etip ta`rbiyalawdi, insanliq unamli bay pa`ziyletlerdi o`zinde ja`mlep qa`liplestiriwinde a`hmiyeti u`lken ekenligin jaqsi sezgen ha`m bug`an ayriqsha itibar qaratip kelgen.

Xaliq pedagogikasi balalarg`a estetikaliq ta`rbiya beriwdi tu`rli derekler ja`rdeminde a`melge asirip otirg`an. Sebebi estetikaliq ta`rbiya adamdag`i jaqsi sezimdi ha`m minez-quliqti qa`liplestiredi. Xaliqtin` o`z balalarin ta`rbiyalawdag`i tiykarg`i maqsetlerinin` biri de usidan ibarat. Xaliq o`z balalarin go`zzaliqqa ta`rbiyalawdag`i ha`r qiyli ila`jlardi, usillardi qollang`an. Ta`rbiyalig` a`hmiyetke iye bolg`an pedagogikaliq ta`sir jasawlardin` ko`pshiligi balalardin` iqlasin suliwliqqa jetilistiriwdi na`zerde tutadi. Usilardin` biri xaliqtag`i balalar oyinlari.

Balalar oyinlar ja`rdeminde basqa estetikaliq mu`na`sebetti ju`zege keltiredi. Estetikaliq sezim ha`m tu`sinikler balalar oyinindag`i ha`r qiyli elementlerdi qabil etiwden baslanadi. Balalardag`i estetikaliq qabil etiwshilik olardin` do`retiwshilik mu`mkinshiliklerin janlandiradi, sebebi oyinnan alg`an na`zik zawiqli sezimler balalardag`i umtiliwshiliqqa qizig`iwshiliqti jedellestiredi.

Usi sebebli balalar oyinlarin sho`lkemlestirgende olardin` oyin dawaminda o`z betinshe is ete aliwshiliq uqibin rawajlandiriw a`melge asiriladi.

Balalardi ta`rbiyalawda oyinlar ha`m oyinshiqqlardin` roli.

Balanin` da`slepki bes-alti jasinda aniq rawajlaniwindag`i en` a`hmiyetli da`wir bolip, bul da`wirde aqil qa`biletligin, ruwxiy siniplar, estetikaliq sezimler oyanadi. Balanin` bunday barliq ta`repleri sabaqlar, miynet, oyinlardag`i qiziqli, mazmunli aktivlik protsessinde ta`rbiyalanadi.

Oyin - ta`rbiyalig` en` na`tiyjeli usillarinin` biri bolip esaplanadi. «Balalar baqshasinda ta`lim-ta`rbiya da`stu`rinde»de balanin` fizikaliq ha`m

psixologiyaliq rawajlaniwinda, individuallig`inin` kelip shig`iwinda, balalar ja`miyetinin` bir formag`a keliwinde oyinnin` a`hmiyeti ko`rsetip o`tileti.

A.P.Usovanin` ko`rsetkenindey: «Ja`miyetlik ta`rbiya ta`jiriybenin` ko`rsetiwinshe ha`m olardin` tastiyoqlawinsha, balalar ja`miyetinin` bir formag`a endiriwdin` en` u`lken imkaniyatları balalardin` oyın ha`reketleri arqali ta`miyinlenedi. A`ne sonda g`ana olardin` ja`miyetlik o`mirleri ja`nede tolig`iraq aktivlesedi» A.P. Usova oyın aktivliginin` bul imkaniyatlarına su`yenip, oyında «ja`miyetlik» sipatların ta`rbiyalaw usili dep qaradi. Da`stu`rde ha`r bir oyın tu`rine baylanisli ta`rbiyalıq waziypalardi belgileydi; ha`reketleri oyınlar balalar ha`reketinin` rawajlaniwina, didaktik oyınlar, aqıl aktivliginin` rawajlaniwina, adamlardin` miynetin ha`m turmisti sa`wlelendiriwshi syujetli, rolli oyınlar, a`dep-ikramlılıq sipatlarınin` ta`rbiyalaniwina ja`rdem beredi ha`m basqalar.

Oyınların` bunday xarakteristikasinin` a`melde qollang`anda onin` sha`rtli ekenligin, ha`r bir oyında ta`rbiyashılardin` itibarin, diqqatin awdariw lazim bolg`an basqa da mu`mkinshilikler de bar ekenligin umitpaw kerek. Ma`selen: ha`reketli oyınlardag`i aktiv xa`reket tek g`ana ha`reket apparatin bekemlep g`ana qalmay, al balanin` nerv-psixologiyaliq jaqtan rawajlaniwina ta`sirin tiygizedi.

P.F.Leogart ha`reketli oyınları joqari ta`rtiptegi shinig`iwlar dep qarap, ol balanı sonday jag`dayg`a salıp qoyadi, onda balanin` aqılı boladi, ha`reketleri belgili bir oying`a qaratilg`an boladi.

Qurılıs oyınlarında konstruktiv qa`biletler, suliw, ko`rkem ko`rinisler, estetikalıq sezimlerdin` rawajlaniwınan basqa ha`reketi baqlap bariw, onin` ku`shi bir na`rsege bag`darlaniwın esaplaw a`deti de ta`rbiyalanadi. Qurılıs payda etiw ushin shidamli, maqsetke erisiw jolındag`i talapshan`liqti talap etedi. Na`tiyjede balalar, estetikalıq quwanish ha`m miynet zawqın is ju`zinde bileti.

2.2. Oyinshiqalar menen oynalatug`in didaktikalik oyinlarg`a ta`rbiyashinin` basshiliq etivi

Oyinda shaxstag`i belgili ba`rshe tarawlar iske tu`sedu: bala ha`reket qiladi, so`yleydi, qabil etedi, oylaydi, oyin protsessinde balanin` qiyali, este saqlawu aktiv tu`rde isleydi. Ayirim ilimpazlardin` izertlewinshe didaktikalik ha`m ha`reketli oyinlardin` pedagogikalik protsesste tutqan ornin ha`m a`hmiyeti, o`zine ta`nlikleri belgilep beriledi.

O`tkerilgen izertlewler oyin teoriyasinin` tiykarg`i ma`selelerin birqansha teren`irek jaratiw imkaniyatini beredi, sonliqtan, 1) Oyinnin` du`zilisi ha`m o`zine ta`nligi; 2) Oyinnin` bala ta`rbiyasindag`i ornin ha`m onin` balalar baqshasindag`i pedagogik protsesste tutqan belgisi. Oyinnin` du`zilisi. Oyin bul bala iskerliginin` tu`ri. Solay eken ba`rshe iskerilkte bolg`ani siyaqli, maqsettin` belgililigi, sebepler, a`melge asiriw qa`siyetlerinin` rejeli ha`reketleri, na`tiyjeliligi siyaqlilar ta`n.

Ha`r qanday ko`rinistegi oyin tu`sinip aling`an ha`m maqsetke qaratilg`an iskerlik ta`rizinde alip bariladi. Bala ha`r qanday oyindag`i maqsetke erisiw ushin o`zlerine sherikler tan`laydi, za`ru`r oyinshiqalardi tabadi, oyin dawaminda belgili bir ha`reket ha`m qiliqlar qiladi, oyinshilar menen ha`r qiyli qarim-qatnaslarg`a kirisedi. Balanin` oyindag`i erkinligi a) oyin yaki onin` mazmunin tan`lawda, basqa balalar menen iqtiyarli birlesiwde; v) oying`a kirisiw ha`m shig`iwdin` o`z qa`lewshiliginde ha`m basqada, oyinlar ha`reketlerinde ko`riwimizge boladi. Didaktikalik oyinshiqalardin` u`lken toparin xaliq oyinshiqalari payda etedi. Ha`r qiyli ren`degini sharlar, tayaqshalar, matreshkalar, kishkene tawshalar ha`m basqalar. Ag`ashtan jasalg`an, aniq boyalg`an bul oyinshiqalar kishkeneler ha`reketlerine ta`n halada islengen. Oyinshiqalardi oyin waziypasin orinlawda, bala o`zin-o`zi qorg`awda, ta`miynlewde paydalanadi. Ha`r qiyli oyinshiq tu`rli sensor uqiyliliqlarin rawajlandiriwshi didaktikalik oyinshiqalarg`a ta`n. Olardag`i oyin waziypasi nag`islar, su`wretlerdi tan`law ha`m jaylastiriwdan ibarat. Oyinshiqatin` qurilisi ol tayarlanatug`in material bala

ushin qa`wipsiz boliwi ha`m tiykarg`i gigienaliq talaplarg`a juwap beriwi lazim. Tuwri tan`lang`an oyinshiqlar balalardin` aqiliy rawajlaniwina ja`rdem beredi. Oyinshiq balani jubatadi ha`m quwandiradi, a`tirap-ortaliqqa do`retiwshilik tuwdiradi. Balanin` ruwxiy tuyg`ilarinin` rawajlaniwinda quwirshaq ayriqsha a`hmiyetke iye. Quwirshaq penen oynaw balalarda mehribanliqti abaylawdi, itibarliliqti ha`m go`zzalliqti oyatadi, do`retiwshilik aqiliy keshirmelerdin` ta`jiriybesin toplawg`a ja`rdem beredi. Quwirshaqti ko`zden keshiriwdi alip qarayıq. Ta`rbiyashi bunday jumisti aldi menen en` bir ko`zge tu`serlik jerinen baslaydi. Al didaktikaliq oyında ta`rbiyashi kiyimlerde kiygiziw gezegin saqlap kiygiziwdi baslaydi. Bunda qa`dingi retti saqlaw ta`rtibi orinlanadi. Quwirshaq o`zinin` ko`p sanli, ha`r qiyililig`i menen adamlar o`mirine qizig`iw oyatadi. Milliy-quwirshaq balalardin` basqa milletke ta`n jaqinlari ha`m u`lken jaslarg`a bolg`an do`retiwshilik mu`na`sibetlerinin` dereklerinen biri. Mektepke shekemgi jastag`i balalardin` tilin rawajlandiriwda, olardin` ha`r ta`repleme o`sip rawajlaniwinda oyinshiqlardin` ta`siri ju`da` u`lken.

Misali: Oyinshiq haywanlardı ko`zden keshiriw ha`m «Dawisinin jani» oyinin oynawg`a boladi. U`lken toparlarda oyinshiqlardı ko`zden keshiriw menen birgelikte so`zlik jumislarin ju`rgiziwdin` mazmunı ken`irek. Balalar ko`zden keshirgen na`rselerinin` neden islengenin, ayirim bo`lekshelerinin` formasin aytadi. Sol oyinshiqlardı klassifikatsiyalarg`a bo`lip toparlarg`a ayiriwi mu`mkin, uliwmalastiriwshi so`zler qollaniladi. Balalar oyinshiqlardı uslap tu`rtip, aylandirip ju`rgizip ko`redi, solay etip qiziqli etedi. Balalardin` tilin rawajlandiriw ha`m de so`zlik qorin rawajlandiriw ushin oyinshiqqa durisli qatnasiq, jiynaqliliq, oyinshiqlar menen balalarda qiziqtiriwlar jolg`a qoyiladi.

Balalar baqshalarında ha`r topar balalarına o`z aldına ko`rsetilgen kartinalardin` mazmunına qarap o`z tu`siniklerin so`ylep beriwi usillari paydalaniladi. Bunda balalardı kartinalıq ma`nisin qabil etiwge u`yretiw, balalardin` ko`riwlerin izbe-izlikke tu`siriw, ha`m basqalar didaktikaliq talapqa bag`inadi.

Mektepke shekemgi jastag`i balanin` psixologiyasinda, til rawajlaniwinda belgili bolg`an xizmeti oyin menen sheklengen.

1. Oyın balanı durıs so`ylewge u`yretedi.
2. Oyın so`zlerdi aktivlestiredi ha`m bekkemleydi.
3. Oyın grammatikalıq ko`nlikpelerdi islep shig`aradi.
4. Oyın jupkerlesken so`zlerdi rawajlandiradi.

Bul bo`limnin` bo`liniwi sha`rtli bolıp esaplanadi. Oyinnin` ja`rdemi menen birqansha ma`selelerdi sheshiwi mu`mkin. Balanı ana tilinde so`ylew, do`gerek-a`tiraptı baqlaw, taniy biliwge u`yretiwde ju`rgiziletug`in jumislardin` negizgi bir tu`ri – didaktikalıq oyın bolıp esaplanadi.

Didaktikalıq oyınlar-mektep jasına deyingi da`wirinde, balanin` tilin o`siriwde ju`da` a`hmiyetli rol oynaydi.

Balag`a bag`darlamalıq materialdı men`geriw, u`yrengen bilimin bekkemlew jumislari usi didaktikalıq oyınlar arqalı iske asadı. Balalarg`a kerekli bolg`an bilimlerde u`yretiw, tu`rli ta`rbiya jumislarin ju`rgiziw, olardin` so`zlik qorin jeterlishe esitiw, ko`riw, so`ylew mo`lsherin o`siriw bolıp tabiladi. Sonliqtan balalar baqshasinin` ta`rbiyashilarına arnalg`an bag`darlamalıq joybardı basshiliqqa ala otirip, balalardin` baqlap ko`rgenlerin tiyanaqlap, eslerine anıq qaldiriw, so`zlik qorların o`siriw ushin to`mendegidey oyınlar usinilg`an:

Misali: «Jasirilg`an oyınshıqtı tap», «A`jayıp qaltasha», «Bes barmaq», «Balan u`yrek» atlı oyınlar. Bul oyınlar ha`m oyın shinig`iwlari til o`siriwde ha`m u`yretiwde qizikli ha`m qizig`iwshilig`i basqa tildi u`yreniwde joqarı da`rejede boladı. «Til o`siriwdin` rawajlanıwında en` baslı waqıttan oyın waqtında qosıq ha`m taqmaqlar kirgiziledi». Ma`selen: Balalar sabaq barısında, sharshag`an waqtında qosıq penen ha`r qiyli ha`reketlerdi islep o`zlerinin` sharshag`anın shig`arıp aladı. Ja`ne de oyın arqalı balalarda dawissiz sesler bekitilip baradı. Bul shinig`iwda balalar seslerdi durıs so`ylewde, balalar oylanıp

sheshiw kerek. Oyin arqali balalarda sana sezimi rawajlanip baradi. Misali: «Diqqatli bol» oyininda: bala berilgen so`zlerdi oyin arqali ta`rbiyashig`a shapatlap ko`rsetiw kerek. Bunday oyinlar balanin` oylawina, diqqatina ju`da ta`sir etedi. Diqqat awdarg`anda za`ru`rli so`zlerdi qaytalag`anda, balanin` diqqatin awdariwimiz kerek. Birinshi ha`reketten baslap so`zlerdi keltirip, shapatlap qaytalaw kerek. Ta`rbiyashi balalardin` qay da`rejede qabil etken so`zlerin, o`tilgen temalardi qaytalaw barisinda tekserip ko`redi, qa`telesken balalardi oyinnan shig`arip baradi. Bul qag`iydani ta`rbiyashi qadag`alap turip, balanin` juwapkershiligin arttiriw maqsetinde, bala o`zinin` so`ylewin ha`m janindag`i dostinin` so`ylewin qadag`alaydi. Bala aktiv oylaniwg`a ha`m analizge diqqatin awdaradi. Usunday analizge balanin` fonetikalik esitiw oyinlarinda da rawajlanip baradi. Misali: «Kim ko`p so`z tawadi». Bul oyinda buring`i o`tilgen so`zlerdegi berilgen so`zlerdi ayirip beriwi kerek. Bul oyin balani aktivlestiredi. Bala az so`z aytqanda qapa bolmaw kerek. Bunday oyinlar tez-tez qaytalanip turilsa, o`tkerilse, leksikalik materiallar ha`m jarislar kirgiziwde balanin` oy-o`ris xizmetine ku`sh berip baradi. Bala oyin waqtinda o`tilgen so`zlerdi emems, al basqa so`zlerdi de aytiwg`a tirisadi. Didaktikalik oyinlar mektepke shekemgi jastag`i balalardin` oylawin aktivlestiredi. Oylawdin` variantlari balanin` jasina baylanisli bolip keledi. Balalar baqshasinin` jumisi oqiw-ta`rbiyalik jobalarinda esapqa aladi. Ta`rbiyashi oyinlardi ku`nnin` birinshi yariminda-aq jobalastirip baradi, yag`niy azanda bir topar balalar menen yamasa topardin` bir bo`legi menen alip baradi. Mektepke shekemgi jastag`i balalardin`, ta`rbiyashilardin` sanasi oqitiwdin` mazmunina ha`m metodikalik bag`darina baylanisli. Sonliqtan bul metodika en` da`slep nege u`yretiw kerek. Qalay u`yretiw kerek? Ne ushin usunday? Al nege basqasha emes? – degen sorawg`a juwap beriwi kerek. Bul 5-6 jasar balalardin` ko`p til jag`dayinda teatrlastirilg`an oyinlardin` ja`rdemi menen qaraqalpaq tilinde qatnasiw ma`deniyatinin` tiykarin du`ziw ma`sesesine arnalg`an. Basqa millettegi balalardin` qaraqalpaq tilin men`geriwde teatrlastirilg`an oyinlardin` ta`rbiyalik ha`m bilim beriwi mu`mkinshiliklerin aship ko`rsetedi, ha`m

balalardin` qatnasiw ma`deniyatinin` da`rejesin anag`urlim da`rejede arttiratug`ini teatrlastirilg`an, oyinlardi tayarlawg`a ha`m o`tkeriwge metodikaliq jumislar beriledi.

Balalardi a`dep-ikramliliqqa, estetikaliq ha`m miynetke ta`rbiyalaw ma`selesin sheshiwde ha`r ta`repleme jaylasiwdi a`melge asiriwdi, basqa millettegi balalardi qaraqalpaq xalqinin` ruwxiy baylig`in, onin` u`rp-a`detin, da`stu`rlerin u`yretiw negizinde, olarda qaraqalpaq tilinde qatnasiw ma`deniyatinda, milliy elementler du`ziw bolip tabiladi.

Qaraqalpaqstan Respublikasi mektepke shekemgi ta`rbiya kontsepsiyasi, atap aytqanda, ma`deniyat ha`m tildin` baylanisi haqqinda, o`zinin` ha`m basqa xaliqlardin` ma`deniyatina ha`m tiline abaylap qatnasin o`zine ta`n belgilerine ajiratiw ma`seleleri. En` basli ma`seleler sipatinda teatrlastirilg`an oyinlar tiykarinda «mektepke shekemgi jastag`i balalardin` so`ylew ma`deniyatin du`ziw» ma`selesinde aldig`a qoyiladi. Bul demek, basqa millettegi balalarda qaraqalpaq tilinde so`zlikti, grammatikaliq qurilisti, sestiy aytiwdi rawajlandiriw degen so`z. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalardin` bilim, uqiyliliq, ko`nligiw da`rejesin: a) oyin barisinda; b) balalar menen jeke so`ylesiwde; v) pedagogikaliq protsessti baqlaw waqtinda aship beriledi.

Naqil-maqallar, sanaw qosiqqlar, erteklerdi, qosiqqlardi, oyinlardi ken`nen qollaniw balalardin` emotsionalliq keypiyatini ta`miynleydi, olardin` so`ylew qa`biletin qa`liplestiredi. Ta`rbiyashi balalardin` ko`p jumis islep, jaliqpayatug`in oqiw ko`lemin tabiw kerek ha`m a`lbette teatrlastirilg`an oyinlardin` mazmuni ha`m a`lbette teatrlastirilg`an oyinlardin` emotsionallig`i haqqinda ha`r biri yadinda saqlaw kerek. Teatrlastirilg`an oyindi o`tkeriwdin` za`ru`rli sha`rti balanin` psixologiyaliq o`zgesheligin esapqa aliw bolip tabiladi.

So`zlikti qa`liplestiriw seziminin`, zeyinliliknin`, fizikaliq ta`rbiyanin` rawajlanishi menen birlikte boladi. Ta`rbiyashilardin` bala menen so`ylesiw o`neri u`lken a`hmiyetke iye. Balalar ko`pso`zge za`ru`r emes. Olarg`a tu`sinik ha`m oy so`zlerinde qanday ma`ni jatirg`anlig`i ko`birek za`ru`r boladi. Misali:

«Bul qanday at?», «Kim kubiklerdi suliwlap jiyndaydi?» atli oyinlardi sabaq waqtında o`tkergen maqul. Orta jastag`i topar balalarında oyin waqtında stollardın` u`stinde oyinlar sho`lkemlestiredi. «So`zler, rimfa sesler» bunda bir waqıtta to`rt bala qatnasadi. Ta`rbiyashi balalarg`a, gezek penen oyinlar alıp baradi. Oyinlarda u`lken ha`m mektepke tayarlaw toparlari qatnasadi, ha`m bul toparlarda oyinlar sho`lkemlestiriledi.

Ta`rbiyashi balani oyin menen jaliqtirip almawı kerek. Eger oyin qizig`iwshiliq penen atqarılrsa. Bul oyinlar 3-6 jastag`i balalarg`a stol u`stinde u`yretiledi. Balalar baqshalarında teatrlasqan oyinlar alıp bariliwi kerek. Bul tiykarinan balalarda qatnasiwshilar arqali oynalıp atirg`an temani ishki sezimi arqali bildiredi.

Teatrlasqan oyinlar misal etip aytsaq, ha`r qiyli bayramlarda o`tkeriledi. Misali: «Jan`a jil bayrami», «Nawriz bayrami», «G`a`rezsizlik» bayramlarında balalar qiziqli intermediyalar oynaydi. Didaktikaliq shinig`iwlar balalardın` tilin o`siriwde a`hmiyetli rol` oynaydi. Didaktikaliq oyin, shinig`iwlardın` maqseti qiyin so`zlerdi aytiwda, qaytalawda a`hmiyetli bolıp tabiladi. Didaktikaliq shinig`iwlar balalarda ta`rbiyashi ta`repien du`zilgen shinig`iwdag`i uyqasliqlar balalardın` ta`rbiyashi ta`repien aytilg`anlig`in qaytalaydi. Bul til o`siriwde en` a`hmiyetlisi. Didaktikaliq shinig`iwlarg`a jan`iltpashlar, jumbaqlar, kishkene qosiq qatarlari kiredi. Didaktikaliq shinig`iwlar tek g`ana sabaq waqtında emes, ha`r ku`ngi o`mirinde su`wretke ha`m miynetke u`yretiw, balalardın` o`zine uyqas so`zlerdi tabiwina qizig`iwshilig`in oyatadi. Orta topardag`i balalardın` so`z zapasi ko`birek bolg`anliqtan didaktikaliq shinig`iwdi balalar arasında o`tkeriwge boladi. Solay etip, joqarida aytilg`an ma`selelerdin` barlig`in balalar baqshalarındag`i jumislarında, turmista ken`nen paydalansa, onda balalardi mektepke tayarlaw boyınsha islep shig`arilg`an ma`mleketlik standarttag`i ma`seleler iske asadi.

Balalardın` so`zligin aktivlestiriwdin` ja`ne bir metodinin` biri-Didaktikaliq oyinlar.

Ta`rbiyashi balalardin` so`yletkende tiykarg`i aktivlestirip atirg`an so`zlerin esittiriw balalardin` qaytip qollanip atirg`anlig`ina basqalardin` itibarin awdaradi.

Didaktikaliq oyinlarda bir qaptaldan qosilip-aq ha`mmesinin` basqa balalardin` da so`zlerinin` aktivlestirilip bariliwina boladi.

Olardin` ha`mmesine tapsirmalar beriw (xor bolip aytiw, ol na`rse haqqindag`i jumbaqtı eske tu`siriw h.t.b.). Oyinnin` aqirında ayriqsha etip juwmaq jasawdin` onsha a`hmiyeti joq. Oyinnin` o`tiw barisin bahalawg`a toqtamasa. Oyinnin` tu`ri: «Ne o`zgerdi soni tap».

Bul Oyinnin` birneshe varianti bar. Variantlardi waziypalardin` quramalasip bariwina qaray iykemlestirip bariwg`a boladi. Sog`an bir oyinshiqti jan`adan qosamiz. Ne o`zgeredi. Tag`ida ko`p oyinshiqalardin` ishinen bir oyinshiqti alip qoyamiz. Ne o`zgeredi.

Onnan son`g`i variant: Oyinshiqalardin` ishinen birewin alip, onin` ornina basqa birewin awmastirip qoyamiz. Yamasa oyinshiqalardin` turg`an ornin almastiramiz. Ne o`zgerdi soni tap. Bul oyinlarda atliq, sanliq, kelbetlik, ra`wish jalg`awlar, qosiqalardin` ornin tawip qollaniw uqiqlilig`i jetilisedi.

Misali: Qa`lemler qutida edi. endi qa`lemler qutinin` qasinda. Eki uzin lenta bar edi. endi bir kelte lenta bar t.b. bul oyinlardin` tiykarg`i waziypasi balalarg`a tiyisli g`ana so`zlerdin` ornin tawip, qollana aliwg`a u`yretiw bolip tabiladi, yamasa aniq juwap bere aliwg`a u`yretiw. Sonin` ushin ta`rbiyashi sheklengen mug`dardag`i g`ana zatlardi isletedi. (2-5) dana, o`zgeristi bir eki (1-2) orinda islewi mu`mkin.

Ekewinin` ornin o`zgertedi ha`m t.b.

Oyin: «A`jayip qaltasha».

Ju`da` ken` tarqalg`an bul oyin so`zlerdi aktivlestiriwge en` qolayli metod bolip esaplanadi. A`sirese kishi balalar menen so`ylewdi o`zlestire almag`an balalarg`a ju`da` Jaqsi. Ayirim Oyinnin` variantlarında oynawshi dim

indemesten-aq qaltashanin` ishinen oyinshiqti sirtqa shig`arip balalarg`a ko`rsetedi, ha`mmesi birgelikte oyin aytadi. Balalardin` esinde aytilg`an so`z qaliwi ushin so`zdi qaytalaw usili qollaniladi. Ta`rbiyashi o`zi sabaq barisinda qayta-qayta, ayirim balalar menen de qaytalaydi, ja`ne de xor bolip aytiwi mu`mkin. Xor bolip qaytalawi balalardin` so`ylew iskerligin aktivlestiredi ha`m sol so`z basqa so`zlerden ayira alarliqtay bolip esinde qaladi. Ayirim jag`daylarda balalarda jan`a so`zdi u`yreniwge qizig`iwshiliqti ku`sheytiw ushin so`zlerdin` kelip shig`iw jag`dayin aytip beriw usili qollaniladi. Bul arqali so`zdi teren`irek ug`iniwina, biliwge umtiliwshidig`inin` rawajlaniwina ja`rdem etedi. Qaltasha oyininda utip aliw usili qollansa jaqsi boladi. Qaltasha «a`jayip» boliw ushin qalin`law yamasa eki qabatli bolsa jaqsi. Usлаг`anda (sirtinan) ishindegi balanin` qolina onsha bilinbeydi. Bir waqitta 2-3 a`jayip qaltasha bolip, olardin` ishinde birdey na`rseler bolsa ju`da` jaqsi. Oyinnin` tiykarg`i ta`rtibi: sirtinan uslag`an zattin` atin tawip aytiwimiz kerek.

U`lken topardin` balalari tek atin aytip g`ana qoymastan, na`rsenin` formasin (do`n`gelek, tuwri mu`yeshlik) h.t.b. neden islengenin, qanday na`rselerden (rezina, plastmassa, temir t.b. ag`ashtan). Onin` sirtinin` qanday ekenligin, (tegis, gedir-budir, muzday).

Ta`rbiyashi kem-kem sol tiykarg`i sorawg`a juwap beriwge minaday usillardi qollanip jetkeredi: O`zi kartinanin` mazmunina qisqa so`zlik formada aship beredi.

Tiykarg`i ob`ektti ko`rsetedi ha`m sol waqitlardin` o`zine` Bul ne. Bul kim. ha`m t.b. soraydi. Sorawlardin` du`zilisleri menen kartinanin` kompozitsiyasina itibar awdaradi. «Su`wrettegi ko`riniske balalardin` diqqatin awdarip». Bul bo`limdegi qizlar menen balalardin` ha`mmesi kimgе qarap tur. U`lken balalarg`a kartinag`a o`zinshe at tawip qoyiw waziypasi tapsiriladi. Kartinani ko`riw sabaqlardin` metodikasi uliwma didaktikalik talapqa bag`inadi. Biz bunday uliwmalik didaktikalik talaplar haqqinda buring`i baqlawlar barisinda aytqanbiz. Bunda da na`rselerdi baqlaw siyaqli balalardin` diqqat

itibari aldin ala tayarlanadi. Ko`rip qarap aliwg`a waqit beriledi. Son` ta`biyashi kartinadag`i barliq tiykarg`i bo`limlerinin` birinen son` birin ko`riwge bag`dar beredi. Sol bo`limlerinin` arasinda baylanisliliqti aniqleydi. Oyinshiq oynamastan burin balalar qaltag`a salinatug`in buyimlardin` ha`mesin Jaqsilap ko`rip alg`an, biletug`in boliwi kerek. Oyun oynalardan aldin, qaltag`a salinardan aldin tag`i da atlarin aytip, balalardin` diqatin qaratamiz. U`lken toparlarda bala o`zining` juwabinin` arasina an`shi etip boljaw tawip qosadi. Jumbaq yamasa sol haqinda qosiq qatarlarin aytiwi mu`mkin.

Didaktikaliq oyinnardin` ja`ne bir tu`ri «Neuwirshaq penen oyin».

Bul oyin tu`rde ken` tu`rde qollaniladi. Bul oyin aldin ala ta`rbiyashinin` saxnag`a tastiyqlastirip du`zip tayarlag`ani tiykarinda o`tkeriledi. bul oyin tek kewil ko`teriw bolip g`ana qoymastan balalardin` so`ylew aktivligin arttiratug`in haqiyqiy iskerligi bolip tabiladi. Balalardin` oylaw iskerliginin` rawajlaniw barisinda onin` so`z zapasinin` ko`rkemli ekenligine baylanisli. Ko`rsetpeli ha`reketler, ha`m ko`rsetpeli-obrazli oylawlar arqali tek aytiwdi, biliwdi g`ana emes, na`rselerdin` sapasin, qubilisliq o`zgerislerdi an`g`ariwg`a ja`rdem etedi. Balalarda so`zlik oylawlar belgili da`rejede tu`sinikti o`zlestiriwge alip keledi.

Bul Oyinnin` tiykarg`i didaktikaliq printsipleri sonnan ibarat. Balalardin` o`z turmisinda iske asatug`in is-ha`reketlerdin` izbe-izligin bekkemlew bolip tabiladi. Sonin` ushin ha`r bir oyinda onsha ko`lemli bolmag`an aniq bag`darlamaliq waziypa belgilep aliw ha`m sol waziypa jetkilikli da`rejede aship, jerde jetkerip teren` a`melge asiriwi kerek.

Passiv so`zlikten aktiv so`zlikke aylandiriw o`z-aldina bir waziypa. Zordan degende aytip ma`ninin o`zlestirgen so`zdi balalardin` so`ylew tiline endiriw ushin u`lken pedagogikaliq iskerlik kerek. Buni o`zlestiriw ushin psixologlar menen til iliminin` fiziologiyaliq mamlanlari qaysi jasta, qanday so`zlerdi an`sat o`zlestiriwi mu`mkin yaki onin` jag`dayin aniqlap beredi.

A`sirese kishi toparlarda: Bul pishaq pa? Bul top pa? h.t.b.lar. U`lken toparlarda E.I.Tixeeva islep shiqqan usillardi qollaniwg`a boladi. Oyun

tu`rindegi shinig`iw jasaw usili tu`rindegi kim ko`birek ko`redi. Oyini o`tkeriledi. balalar su`wretlengen ko`rinistin` bo`leklerin aytip sipatlap beredi. Bir aytilg`an sipatti ekinshi birewi qaytalamaslig`i gerek. Bul balalardin` diqqat itibarlilig`in, baqlag`ishlig`in rawajlandiradi, so`zlerdi aktivlestiredi. En` qolayli usillardin` biri su`wretlerdi salistirip ko`riw qaysi jerleri uqsaydi, qaysi jerleri uqsamaydi solardi aniqlaw. Kartinani ko`riwdin` tiykarg`i maqseti ha`m beriletug`in sorawlardin` maqseti sol kartinanin` tiykarg`i mazmunin ashiv, sol arqali balalardin` tek so`zligin aktivlestiriw g`ana emes, ayirim so`zlerdin` toparlarin aktivlestiriw bolip tabiladi. Sonliqtan sorag`anda tiykarg`i ma`selelerdi so`z etetug`in sorawlar beriw gerek.

Lektsiyanin` tiykarg`i bo`legin belgili dep, aytatug`in atliqlar, kelbetlikler, feyil, sanliq, ra`wishlerden ibarat. Bul so`zler toliq huqiqli ko`p da`rtke jaraydi. Olar bir na`rsenin` atlarin, tu`siniklerdi bildiredi. Baslawish, bayanlawish, aniqlawish, toliqlawish, pisiqlawishtin` xizmetlerin atqaradi. Sonin` ushin balalardin` so`z baylig`in arttiriw birinshi gezekte usi belgili so`zlerdin` esabinan boliwi gerek. Balalar sanliqti u`yrenge qiyinaladi. %ytkeni ol aniq emes lektsiyaliq abstrakt ma`nige iye boladi. Olar uliwma sanlar barliq qatarliq ta`rtipti, sol na`rsenin` neshew ekenligin bildiredi. Balalarg`a sanliqlardi u`yretiw a`piwayi tu`siniklerdi rawajlandiriwdin` barisinda iske asadi. Biraq bekkemlewer, aktivlestiriwler, arnawli so`zlik jumisinin` predmeti retinde til o`siriw sabag`inda da isletiledi. Metodist toparg`a kirgende, o`zinin` aynalasina so`ylewde rawajlaniw da`rejesin ha`r qiyli bolg`an balalardi jiynawg`a tirisadi. Olardi a`n`gimelesip, gu`rrin`lesip so`ylestiredi. A`sirese tu`sinik ko`lemi onsha ken` bolmag`an balalardin` so`ylegenlerin tin`lawg`a ko`birek kewil bo`ledi.

Balalar aqiliy ha`m fizikaliq jaqtan rawajlaniwinda mazmunli dramatik, oyunlar menen bir qatar didaktik oyunlar a`hmiyetli rol` atqaradi. Didiaktik oyunlar balada ma`nisi ha`m aqiliy ka`milinde oyinnardin` bekkem insan bolip jetilisiwinde u`lken ta`rbiyaliq qu`dretke iye. Oyun timsalinda bir topar-topar bolip jasawda uyimlastiriwg`a birgelikte alip bariwda olar birgelesip islep

bariwda g`a`rezsizlikke u`yrenedi. Oyin qag`iydasi duris itibarg`a aliw ha`m paydalaniw u`yretiledi.

Olarda dosliq, tatiwliq, siylasiq, bir-birewine bolg`an su`yispenshilik rawajlanadi. Olardin` estetik protsessi o`sed.

Ha`r qiyli ka`sip miynetke bolg`an qizig`iwi artadi. Du`n`yag`a ko`z-qaras artip turadi.

Baqsha jasindag`i balalarda didaktik oyinlar ta`lim aliw barisinda balalardin` jas ayirmashiliqlari ha`m tayarliqlarina qarap alip bariwda olarg`a bilim ha`m mag`liwmat beriwdi jen`iltiwge ta`limde ko`rgizbese ta`miynlewde qaratilg`an bolip olardin` oqiw materiallari menen ayriqsha ba`nt etip qoymastan zeriktirmesten imkaniyatlar yamasa qolayliqlar jaratiladi. Da`stu`rge say materiallardi o`zlestiriwde qolaylilik tuwdiradi. «Didaktik oyinlar balalardin` aqiliy jaqtan o`siwinde Oyinnin` o`siriwinde olardin` pikirinin` bay boliwina ha`m rawajlaniwina xizmet qiladi».

Didaktik oyinlar arnawli materiallar ja`rdeminde iske asadi. Neuwirshaqlar oyinshiqlar ha`r qiyli ko`rsetpe qurallari, tu`rli-tu`rli buyimlar ha`m sanaw ha`m esaplaw a`sbaplari, ta`biyiy materiallar ha`m t.b. zatlar. Za`ru`rli ha`m kerekli boladi. Ta`rbiyashi ta`rbiyalaniwshilar ma`deniyatin o`siriwde ha`reketli ko`p oyinlar ha`m ko`rgizbeli materiallar tiykarlang`an boladi. Bunin` ushin sabaq barisinda oyindi baslar aldin sol oying`a za`ru`r bolg`an material a`sbaplardi aldin ala tayarlap qoyilg`an maqul boladi.

Didaktik oyinlardan ta`lim-ta`rbiya ja`rdeminde paydalaniw ta`rbiyashilardin` pa`n tiykarinda u`yreniwini jen`illestiriw maqsetke muwapiq boladi. Didaktik oyinlarda ta`rbiyashilardin` qimmatli ta`jiriybeleri tiykarinda ja`nede toliqtiriw og`an mu`mkinshilik jaratiw bizin` tiykarig`i waziypamiz.

Sabaq barisinda Oyinnin` a`hmiyeti.

Balalar baqshasinda oyinlardi u`yretiwde biz ha`r ta`repleme u`yretip bariwimiz kerek. Sebebi oyinsiz hesh qanday jas o`spirimler menen islese

almaymiz. Balalar menen oyinlar arqali ha`reket etiwdin` maqseti olardin` sanasinin` psixologiyaliq jaqtan Jaqsi o`siw olardin` shaqqanlig`ina, tapqirlig`ina oyinlar menen baylanistirip ta`repleme tu`sindirip u`yretiwimiz kerek. Bala esitkennen ko`re soni ko`rse tek ug`ip saladı. Sonin` ushin da ko`rsetpe qurallar arqali oyinshiqlar arqali ko`rsetiw ha`m saylap berip tu`sindiriwi lazim.

Balalar baqshasında ha`m shan`arag`ında bolsın bala oyinsız hesh bos ju`riwi mu`mkin emes. Balalar waqittin` ko`bisin oyin menen baylanistiradi. A`sirese balalar baqshasında ta`rbiyashılar balalardı ha`r ta`repleme sanaw sezimin joqari til baylig`in o`siriw ushin oyinlar sho`lkemlestirip olarg`a teren` u`yreniw ushin bag`ishlaydi.

Didaktikaliq oyinlardin` balalardin` tilin o`siriwde ha`m ta`rbiyaliq quralı.

Mektepke shekemgi jastag`i balalardin` ana-tilin oqitiw arqali mashqalaları u`lken diqqatqa iye ekenligi ma`lim. Baqsha jasındag`i balalardin` tilinin` rawajlaniwi barisin aniqlaw ushin ha`r qiyli usillardan paydalanıp bariwg`a boladı.

Balalar baqshalarında ha`r qiyli ha`reketli syujetli rolli ha`m didaktikaliq oyinlardin` og`ada u`lken ta`rbiyaliq a`hmiyetke itibar bere otirip baqshadag`i balalardin` tilin rawajlandiriwda didaktikaliq oyinlardan paydalaniwdin` geypara jolların qarap o`tsek boladı.

Misali: u`y haywanları qalay baqıradi.

Oyinin ko`rseteyik.

Didaktikaliq Oyinnin` maqseti.

Balani u`y haywanlarinan (siyir, pishiқ, iyt, qoraz, tawiq) qalay baqiratug`inlig`i haqqında bilimliligın bekkemplew, balalarg`a seslerdin` aytiliwi menen haywanlardin` atların salistiriwdi ha`m tabiwdi u`yretiw olardı haywanlarg`a g`amxorliq jasawda ta`rbiyalaw.

Oyinnin` qag`iydalari.

Haywanlar su`wretlengen su`wretlerdi aliw ha`m balalarg`a soratip beriw. Olarg`a «pishiq», «qoraz», «iyt» h.t.b. qalay baqiradi, dep soraw qoyiw. Oyinnin` ha`reketleri. Ati atalg`an haywannin` baqiriwina eliklewin ese shig`ariw (miyaw, mo`, ma`, go`k-go`k) h.t.b. sesler shig`ariw.

Oyinnin` barisi:

Ta`rbiyashi oyindi baslamastan burin balalarg`a haywanlar su`wretlengen su`wretlerdi ko`rsetip, usi haywanlardin` baqirisin aytip ko`rsetiwdi usinis etedi. Balalarg`a su`wretlerdi taratip beriw menen birge olardi diqqat penen tin`lawg`a ha`m haywanlardin` eliklewshi sesler menen ses shig`ariwg`a ha`m haywannin` atin atawg`a iytermeleydi. Balanin` orinlang`an ha`reketi qol shappatlawlar menen xoshametleydi. Eger bala qa`tege jol qoysa, ta`rbiyashi onnan su`wretti ko`rsetiwdi ha`m balalardin` birewine haywannin` baqiriwin ko`rsetip beriwdi o`tinish etedi. Oyin balanin` qa`bilietligine rawajlaniwina ta`sirin tiygizedi. Bala ko`redi, esitedi. Bul jerde balalardin` o`z betinshe ha`reket etiw uqiqli rawajlanadi. Seslerdi duris aytiw ko`nlikpelerin payda boladi.

Balalardin` so`zlik qorin bayitiwimiz arqali olar so`zdin` tu`sinedi. Balada predmet onin` qa`siyeti haqqinda duris tu`sinikler qa`liplese. Sonday-aq «Bul qashan boladi. Oyininda balalarda u`lken qizig`iwshiliq payda etedi». Oyinnin` maqseti. Balalardin` ma`wsimleri ha`m olardin` ha`reketli belgileri haqqinda bilimin bekkemlew so`z qorin rawajlandiriw, diqqatin, tapqirlig`in.

Oyinnin` qag`iydalari` kimgе strelka qaratilsa sol bala o`zinin` su`wreti haqqinda aytip beredi. Su`wrettin` atin balalar atamag`an ko`rsetpeydi.

Oyinnin` ha`reketleri: Kartinanin` atin ha`m jasiriw ha`m tasiw. Strelkani aylandiriw: Balalar stoldin` a`tirapinda otiradi. Ta`rbiyashi neshe kartinalari bar. «Ha`r bir ma`wsimgе eki u`shinen (Misali: gu`zgi peyzaj su`wretlengen boliwi mu`mkin. Balalardin` uchastkadag`i japiraq tazartiw miyneti, balalardin` oyinlari u`lkenlerdin` qirmandi jiynap h.t.b. ta`rbiyashi Oyinnin` qag`iydasin balalarg`a tu`sindirip kartinalar taratip shig`atug`inlig`in aldin ala aytadi. Olar bul kartinalardi bir-birewine ko`rsetpewi kerek. Stol u`stinde strelka turadi.

Strelka aylang`anda kimdi ko`rsetse sol bala o`zinin` su`wretinde ne su`wretlengenin aytip beriwi kerek. Son`inan strelka kimgе kelip toqtasa sol bala bul qashan boladi)». Jazda, qista, gu`zde, ba`ha`rde degen soraw juwap beriwi kerek. Oyin ha`mme su`wretlerden tabilg`anda dawam ete beredi. Bunday oyinnardi o`tkeriw balalardin` so`zlik qorin bayitiw, ma`wsim qubislari haqqinda tu`sinigin biliw, ma`wsimlik qubislarg`a baylanisli miynetleri haqqinda tu`siniginin` toplaniwi ushin ju`da` kerekli bolip esaplanadi.

Ta`jiriybe jumisinin` ko`rsetiwinshe oyin arqali bala erkin o`z betinshe ha`reket etip atirg`anday boladi. Ol bar ku`shin tabisqa erisiwge jumsaydi. Duris ha`reketlerdin` ta`jiriybeleri boladi. Tek quwanip payda etip qalmastan ol basqa bala menen qarim-qatnas jasawg`a bolg`anliqtan payda etedi. Juwmaqlap aytqanda didaktikalik oyinnar tek g`ana balanin` tilin rawajlandiriwda ta`sirin tiygizip qoymastan baqlaw uqiylilig`in ta`rbiyalaytug`inin oylaw protsessleri aktivlestiretug`in emotsialiq, sezimlerdi, o`z betinshelikti rawajlandiratug`inlig`in qiyinshiliqlardi jen`ip shig`iw uqiylilig`in qa`liplestiretug`inlig`i ma`limdur.

Oyinnin` ana tilin rawajlandiriwdag`i balanin` ha`r ta`repleme paydalaniwdag`i bahalilig`i da mine usinnan ibarat.

Didaktik oyinnardan a`sirese balalardin` aqiliy jaqtan jaqlaniwg`a ta`sir etiwshi sipatinda paydalaniw menen bir qatarda, sana-sezimin o`siriw, do`gerek a`tirap penen, ta`biyat penen tanistiriwda bul ekologik, teoriyasina ha`m ken` qollaniladi. Oyin barisinda o`tkizilgen mashqalalar bolsa balalardin` diqqatin o`zine jalb qiladi, qiziqtiradi. Na`tiyjede balalar o`zlerin qiynamay, o`zlerin ma`jbu`r qiladi. Lazim bolg`an so`z yamasa ha`reketti an`satliq penen ta`kirarlay aladi. demek didaktik oyinnar balalardin` ha`r ta`repleme ha`m ken` bilim aliwinda olardin` sana sezimin o`siriwde ken` payda qilatu`g`in ta`limiy waziypalardin` biri bolip esaplanadi.

Didaktik Oyinnin` basqa oyinnardan parqi sonda, basqa jasi balalar sonda ha`m kishi mektep jasindag`i balalarg`a ta`lim-ta`rbiya Oyinnin` bul tu`rinde

ken` paydalaniladi. Bala oyinda qatnasiwinda teren` bilimgeiye boladi, ha`r qiyli ko`nlikpelerge iye boladi. Didaktik Oyinnin` tiykarg`i mazmuni sonda, u`lkenler ta`repien bala oyin tu`rinde aqiliy waziypa, iske asiriw tapsiriladi. Bunin` tiykarg`i maqseti balalardin` bilimge bolg`an qizig`iwshiliqti rawajlandiriw. Oyin bala orinlay almaytug`in talaplariniske qoymaydi. Sonin` menen birge oyin balanin` bir za`ru`r beriwin ba`rqulla talap qiladi.

Didaktik oyinlar mazmuni o`z ishine tiykarg`i to`rt a`meldi qollanadi.

1. Oyinnin` waziypasi
2. Oyin ha`reketi
3. Oyin qag`iydasi
4. Oyinnin` juwmaqlaniwi.

1. Ha`r bir didaktik oyininda ma`lim didaktik maqsetke bolg`an waziypa qoyiladi. Ha`r bir didaktik oyin balalardan ma`lim bolg`ani orinlawi talap qiladi. Balalar aldina qoyilg`an waziypa balalar tu`siniklerine emes bolmasa, olardi qiynap qoysa ol waqitta oyindi toqtatadi. Balalar qiziqpag`ansha orinlanbaydi, erisilmeydi.

2. Didaktik Oyinnin` jan`a bir kerekli ha`reketlerin bul ha`reketleri, oyin ha`reketi balalardi o`zine jalb qiliwi menen ol ha`reketleri qa`liplestiredi. Oyin ha`reketi bolsa oyin mazmuninan ha`mmege tanistiriladi.

3. Didaktik oyin ha`mme waqit qag`iydasina boysinadi. Oyinda qatnasiwshi balalar oyin ha`diysege real qiliwg`a o`z aldilarina ko`p waziypa atqaradi. Oyin qag`iydasi balanin` o`zinin` qanday tutiw neni qalay orinlaw kerekligin lazimlig`in ko`rsetedi.

4. Ha`r bir didaktik oyin o`zinin` ma`lim tamamlaw na`tiyjesine iye. Oyinda ku`tilmegen na`tiyjege erisiw ushin oyin qag`iydasin qoyiw, qiliw, waziypa orinlaw arqali a`melge asiradi. Balalardi ko`birek qiziqtiratug`in didaktik oyinlardin` jan`a bir tu`ri oyin miynet ja`ne quriw jasaw menen baylanisli bolg`an oyinlar.

Didaktik oyunlar arqali balalar a`tiraptag`ilar menen tuwri tu`sinip, jan`alay baslaydi. Balalarg`a beriletug`in didaktik oyunlar olardin` do`gerek- a`tiraptan alg`an ta`sirlerin, tu`siniklerin bekkemlew ha`m teren` an`lawg`a ja`rdem beredi. Balalar bul haldag`i oyun mazmuninin` go`re na`rselerdin` ha`mme ta`replerin u`yrenedi. Tu`rli na`rseler haqqinda teren` ha`mme mag`liwmatlar aladi. didaktik oyun baqsha jasindag`i balalardin` qabil qiliwi qa`biletlerine ten` keletug`in du`n`yada, o`z o`mirin biliw, metodlarinan biri bolip esaplanadi.

Balalar didaktik oyinda oyun qag`iydasina itibar etiw arqali onin` waziypani orinlawg`a ha`reket etedi. Oyun waziypasin orinlaw baladan o`z diqqatin bir jerge toplap, baqlawshiliq, este qaliwshi aktiv aqiliy ta`jiriyebe talap qiladi. O`z-o`zinen belgili didaktik oyinda balalar aktivligi tu`rli ha`r qiyli boladi. Balalardin` diqqat ha`m qizig`iwin oyun mapazina jalb qiliw ushin asa didaktik Oyinnin` pu`tkil imkaniyatlarin paydalaniw lazim.

Eger didaktik Oyinnin` mazmuni balalardan ku`shli aqiliy ta`replerin talap etetug`in, olardin` bilim da`rejesine ten` kelmey bolsa, bunday jag`daylarda balalardin` oying`a bolg`an qizig`iwi ku`sheyiwi de mu`mkin. Mine sonin` ushin ha`m oyun balalardin` jasi ayirmashiliqlarin esapqa alg`an jag`dayda alip bariliw lazim. Ayirim didaktik oyunlar mazmuni balalardan ma`seleni g`a`rezsiz iske asiriwda talap etiletug`in mu`mkinshilikke iye bolip, bunday oyunlar olardan usi waqitqa deyin sirtqi ta`sirden alg`an, toplag`an ta`jiriybelerinen paydalaniwi talap etiledi.

Balalar menen o`tkiziletug`in so`zlik didaktika oyunlar balalarg`a beriletug`in sorawlar tu`sinikleri ha`m balalarg`a taniw bolg`an na`rseler haqqinda boliwi kerek. Oyun barisinda balalar sorawlarg`a bergen juwaplari qisqa izbe-iz ha`m qosimsha sorawlar boliwi kerek. So`zlik oyunlarinan basqa didaktik oyunlar siyaqli ha`r qiyli jag`dayda ha`r tu`rli variantqa bo`lip qaraw ta`sir qiliw usi jag`dayda qarag`anda balalarg`a qizig`iraq boladi. Uliwma

didaktik oyinlar uliwma bilim beriw menen birge balalardin` so`z baylig`in arttiriwda, ha`reketlerdi tuwri islewine ja`rdem beredi.

Mine sonin` ushin ha`m natiq o`siwine didaktik oyinlarda paydalaniw ta`sir etedi. Balalar ayirim o`zlestiriwi qiyin bolg`an balalardi didaktik oyinlar ja`rdeminde an`satliq penen o`zlestiriw imkaniyatina iye boladi. Didaktin oyinlardin` ja`rdeminde balalar aqiliy da`rejesin rawajlaniwindag`i ayirim qiyinshiliqlardi jen`iw imkaniyatlarin tuwdiradi.

Baqsha jasinjag`i balalardi ha`r ta`repleme ta`rbiyalawda bilim teren` ha`m aniqli etip o`siriwde ha`reketli oyinlardin` tutqan orin ju`da` a`hmiyetli bolip sanaladi.

Turmisliq bayramlarg`a «Tuwilg`an ku`n», tematikaliq erteklerge «Quslar keldi», «Nawriz», «Ba`ha`r» ha`m tag`i basqalar.

Ta`rbiyashi ertelikti syujjetli ilayiqalay otirip ko`rkem shig`armalardi toqimalardi geyde prozaliq shig`armalardan tisqari gu`rrin` ha`m erteliklerden u`zindiler qollanadi. Tayarlaw toparinda a`debiy ertekler, jaziwshi-shayirlar menen ushirasiwlar yubileylik datalar belgilew mu`mkin. Olardan tisqari ayirim jaziwshilardin` tvorchestvosina arnalg`an a`debiy ushirasiw o`tkeriwge boladi.

Tiykarg`i syujjetti ko`rkem o`ner menen aralastirilg`an tu`rde iske asiriladi. Bulardan tisqari 6-7 jastag`i balalardin` orta gruppada balalarinda 10-15 minutliq kontsertler, taqmaqlar u`yreniwge boladi.

JUWMAQLAW

Aqiliy ta`rbiyanın waziypasi balalarda waqiya ha`m qubilislardi toliq sa`wlelendiretugin joqari da`rejedegi uliwmalastirilg`an bilimlar sistemasin qa`liplestiriwden ibarat. Bilim du`n`yaqarastin` tiykarin quraydi. Demek, bala do`gerek-a`tiraptag`i na`rseler, olardin` waziypasi, sipati, qa`siyetleri (sinadi, jirtiladi, to`giledi) haqqinda qaysi materialdan tayarlang`nalig`i tuwrısında aniq oylawga iye boladi. Ol ta`biyat qubilislari, olardin` o`z-ara baylanislig`i ha`m nizamliqlari (jil ma`wsimlerinın` o`zine ta`n blegileri, olar ortasindagi baylanislar, haywanlar, olardin` turmisi ha`m jasaw ta`rzinın` sho`lkemlestiriliwine, qulqina, jasaw sharayatına maslig`i ha`m t.b.) di bilip aladi. Jansiz ta`biyat, o`simlikler, nasekoma ha`m haywanlardi baqlawi protsessinde ta`rbiyashi balalarda bolmis tuwrısındag`i materialistikaliq oylawlardi qa`liplestirip baradi.

Bilimlardi iyellep bariw na`tiyjesinde balanın` shaxsi ha`m qa`liplesip baradi. Bala ko`rkem o`nerdin` ha`r qiyli tu`rleri tuwrısındag`i oylaw ha`m tu`siniklerdi iyellep aladi.

Bilim insannın` miynetke mu`na`sibetin qa`liplestiredi. Aqiliy xizmettin rawajlandiriw bilim ko`lemi ha`m o`zgesheligine baylanisli aqiliy xizmetti rawajlandiriw psixikaliq protsesslerdi seziw ha`m qabil etiw, ta`sirler, este saqlaw, pikirlew, oylaw ha`m tiodi qa`liplestiriwdi ha`m bildiredi. Bunda olarg`a aqiliy xizmettinın` na`tiyjeligin ta`miyinleytug`in sezimler nazikligi ha`m aniqligi, qabit etiwdin` toliqlig`i, este qaliwdin` bekkemligi ha`m sanalig`i, oylaw logikasi ha`m onın` maslasiwshanlig`i, do`retiwshilik o`zgeshelik ha`m o`zbetinshilik ta`n boliwi kerek. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`i balalar o`zlerine tu`sinikli bolg`an sotsial waqiya ha`m qubilislar, kisilerdin` miyneti, uliwma xaliqliq bayramlari, respublikamızda jasaytug`in ba`zi xaliqlar turmisi menen tanistiriladi. Bul ila`jlar olarda ja`miyetimiz sotsial turmisina kizigiw oyatiw, Watang`a muxabbat sezimi ha`m internatsionalizm tiykarlarin` qa`liplestiriwge ja`rdem beredi.

Balalar o'yinlarining ishinde didaktikaliq o'yinlarning tutqan orni og'ada ulli. Bul o'yin arqali balaning o'zbetinsheligi, jedelligi, do'retiwshilik uqiplari artip baradi. Mektepke shekemgi jastagi balalarga beriletug'in barliq ta'rbiyalar derlik o'yin arqali beriledi. O'yinlar arqali berilgen ta'lim-ta'rbiya balalarga tu'sinikli, ta'sirli boladi. Balalarning milliy ko'z-qaraslarining, tu'siniklerining, duris qaliplesip rawajlaniwinda milliy o'yinlar ayriqsha orin tutadi. Ko'pshilik qaraqalpaq milliy o'yinlari balalar ushin og'ada qolayli. Olardan «teppek», «pishiq-tishqan», «ha'kke qayda?» h.t.b

Bunday o'yinlar arqali balalarda watandi su'yiw, ata-anani hu'rmetlew, miynet etiwge a'detleniw h.t.b qalisesiyetlerdi payda etedi. Sonday-aq adamlar arasindagi qarim-qatnaslardi duris tu'siniwge mu'mkinshilik beredi. Degen menen bul o'yinlarning o'z na'tiyjelerin tabiwi baqsha ta'rbiyashilarining o'yinlardi qanday da'rejede alip bariwina tikkeley baylanisli.

Usi waziypa orinlaw barisinda No'kis qalaliq XBB ne qarastli Nog'w balalar baqshasining jumis mazmuni menen o'yinlardi qalay sho'lkemlestiriwi, alip bariw usillari menen tanistim. Bul jumislardi talap da'rejesine ko'teriw ushin pedagog ilimpazlar balalar baqshalarinda o'yin alip bariw boyinsha metodikaliq qollanbalar do'retip, jol-jobalar ko'rsetiwi tiyis. Bul waziypa amelge asiriwda baqsha, shan'araq, joqari oqiw orinlari, ta'rbiyashilarning qaliniygeligin jetilistiriw institutlari arasinda baylanislardi elede bekkemlew kerek.

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi T.O`zbekiston 2003 y.
2. I.A.Karimov «Tinchlik va xavfsizlik u`z kuch-qudratimiz, hamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`liq» 1-2 jild, T. O`zbekiston 2004 y.
3. I.A.Karimov «Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir» T. 2005 y.
4. «Ta`lim to`g`risidagi» Qonun. T.- 1997 y.
5. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» T.- 1997 y.
6. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi» T. 1998 y.
7. P.Yusupova «Maktabgacha tarbiya pedagogikasi» T. 1993 y.
8. O`quvchi manaviyatini shakllantirish T. 1999 y.
9. S.A.Kozlova, T.A.Kulikova «Doshkolnaya pedagogika» M. 2000
10. B.Ziyamuxammedov va boshq. «Pedagogika» T. 2000 y.

Didaktikaliq oyin jobasi:

Tema: «A`jiniyaz babam keldi»

A`jiniyaz babamiz 187 jasta

Sabaqtin` ko`rgizbeliligi:

1. Poeziya sultani babamiz A`jiniyaz Qosibay uli 187 jasta
2. A`jiniyaz Qosibay ulinin` portreti
3. Babamiz A`jiniyazdin` toyina xosh kelipsiz a`ziz miymanlar
4. A`jiniyaz Qosibay ulinin` 187 jasqa tolg`anlig`i haqqinda stend

Sabaqtin` maqseti.

Kimlerge babamiz A`jiniyazdin` o`mir bayani menen tanistiriw.

Balalarg`a obrazli ta`rizde so`ylep beriw.

Xalqimizdin` o`tkendegi tariyxi, olarg`a sheksiz hu`rmet ha`m muxabbat tuwrali ta`rbiyalap bariw ha`m olarg`a sol tuwrali tu`sinik beriw.

Oyin barisi: Jarshi bala.

Adamlar-aw adamlar

Bag`da pitken badamlar

Esitpedim demen`ler

Esitkenler qalman`lar

Baqsha chayxanasina

Ha`mme ja`m bolip kelsin

A`jiniyaz babamnin` toyina

Ta`rbiyashi:

Balalar bu`gin sizler menen birge babamiz A`jiniyazdin` 187 jasqa tolg`an ku`nin belgileymiz. Bizler shayir babamizdin` qosiqlarin, taqmaqlarin u`yrenenlerimizdin` ata-analarimizg`a, miymanlarg`a jaqsilap aytip bereyik.

Zalg`a balalar A`jiniyazdin` «Bozataw» poemasin aytip kiredi.

Keter boldiq bizler endi bash alip,
Xosh aman bol bizden qaldin` Bozataw,
Xoshlasali eki ko`zden yash alip,
Xosh aman bol bizden qaldin` Bozataw,
Jer ha`m el bila`n dur, el ha`m jer bila`n,
Jersiz eldin` ku`ni da`rbe-da`r bilen,
O`mir o`ter ju`rektegi sher bilen,
Qa`dirin` senin` bizge o`tti Bozataw.

Bul jerde balalar posip tuwg`an awili Bozatawdi taslap ketip barating`an awil adamlarinin` ayanishli ku`nin ko`rsetedi. Qollarinda su`w qabaqlar, besikler ha`m ha`r tu`rli u`y buyimlarin, apalarimizdin` qollarinda jas na`resteler, awil adamlari ha`m tag`i basqalar.

Balalar saxnani aynalip ju`rip aytip zaldan shig`ip ketti ha`m keyninen «Ayirma» qosig`in aytti.

Qosiq «Ayirma».

Er jigittin` bir muradi at bolar,
At bolmasa ju`reginde da`rt bolar,
Ha`r kim o`z elinde teni tusinda,
Jigit qa`diri bolmas elden ayirma.

«Megzer» qusag`an qosiqlar aytiladi. Sonday-aq qizi Hu`rziyada balasi Nietulla menen xoshlasqandag`i qosiqlarin yadqa u`yretiwlerden ibarat bolip tabiladi.

Oyinning a`hmiyeti, bala ta`rbiyasida tutqan orni og`ada erte waqitlardan baslap-aq so`z etilip kiyatir. Ha`r bir da`wirlerde jasawshi alimlar psixolog, pedagog, filosoflar bolajaq miynet qaharmanin balalardin` oyinlari arqali aniqlag`an. Oyin arqali bala fizikaliq jaqtan rawajlanadi, aqiliy, estetikaliq ha`m a`dep-ikramliq jaqtan jetilisedi. Oyin arqali balada qizig`iwshiliqlar, uqiqliqlar artip baradi.